

**Hənifə xanım
Məlikova-Abayevanın
xatirələri**

Həsən bəy Zərdabi və "Əkinçi"

№ 2005
2014

Həsən bəy Zərdabi
(1842 - 1907)

Hənifə xanım Məlikova-Abayevanın xatirələri

(*Həsən bəy Məlikov Zərdabinin bioqrafiyası*)

92934

Həsən bəy Zərdabi və “Əkinçi”

(*məqalələr, çıxışlar, sənədlər,
xatirələr və ithaf şeirləri*)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kıtabxanası

“Adiloğlu” nəşriyyatı
Bakı - 2005

ARXIV

30983

2612(2A).A + 951

Az
A 42

*Azərbaycan milli mətbuatının
130 illiyinə həsr olunur.*

*Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım
Assosiasiyası və Söz Azadlığını Müdafiə Fondu
tərəfindən nəşr edilir.*

**Toplunu tərtib edən və Hənifə xanım Zərdabinin
xatirələrini rus dilindən çevirən:
Tahir AYDINOĞLU**

Redaktor: Məmməd Nazimoğlu

A 42 **Hənifə xanım Məlikova-Abayevanın xatirələri
(Həsən bəy Məlikov Zərdabinin bioqrafiyası).**
Həsən bəy Zərdabi və «Əkinçi» (məqalələr, çıxışlar,
sənədlər, xatirələr və itəhf şeirləri)
Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı – 2005, 126 səh. (8 foto)

Həqiqət biz bir-birimiz ilə xoruz-beçə kimi cəmətin, ələlxüsus xaricilərin hüsurunda döyüşməmiş çox eyibdir. Bizim bədbəxt müsəlman tائفəsi qeyrilərdən geridə qalıb xab-qəflətdən oyana bilmədiyinin bir böyük səbəbi də budur ki, biz öz nəfsimizi öldürə bilməyib qeyri vacibli işləri kənara qoyub bir-birimiz ilə tutuşub qeyriləri özümüza güldürürük. Bədir, belə məsləkdən əl çəkəlim.

Həsən bəy Zərdabi

“Aləmi-islam bir qaranlıq içərisində qaldığı zaman bu adam (Həsən bəy Zərdabi – red.) əlinə məşəl alıb qaranlığı işıqlandıрмаğa çalışmışdır. O məşəl nə idi? Əvvəlinci mətbu kəlam idi...”

Əli bəy Hüseynzadə

ÖN SÖZ YERİNƏ

DOĞRU SÖZÜN AND YERİ – Həsən bəy Zərdabinin məzarı

Bu azman kişinin, millət fədaisinin, tərəqqi aşiqinin, bu dünyası kimi, o dünyası da məşəqqətli, qəlbəğridən olub. Zehni və əməli milləti üçün sönməz bir çırağa dönmüş bu insanın sönmüş cəsədi Vətən torpağında 3 dəfə dəfn olunub.

Birinci dəfə. Bunu Həsən bəyi tələbələrinə böyük istəklə tanıdan mərhum professor, jurnalistlərin unudulmaz müəllimi Abbas Zamanov “Əməl dostları” kitabında çap olunmuş və 1957-ci ildə yazdığı “Vətəndaşlıq rəşadəti” məqaləsində belə təsvir edir:

“50 il əvvəl, 1907-ci ilin tutqun bir payız günü idi. Neft Bakısının mərkəzində möhtəşəm bir izdiham toplanmışdı. Heç bir vaxt misli görünməmiş bu izdiham matəm izdihamı idi. Şəhərin müəssisələri, dükanları bağlanmış, yalnız azərbaycanlılar deyil, ruslar, ermənilər, yəhudilər və başqa millətlərdən ibarət olan bu izdiham ürəyi əbədi olaraq dayanmış nəcib bin insanı, həqiqi bir xalq müəllimini, bütün ömrünü öz xalqının səadəti, mədəni inkişafı uğrunda çətin və gərgin mübarizəyə sərf edən Həsən bəy Məlikov Zərdabi ilə vidalaşmaq üçün toplaşmışdı.

Mərhumun evinin qarşısında, “Kaspi” qəzeti redaksiyasının və Şəhər Dumasının qabağında mitinqlər keçirildi, onun həyat və fəaliyyəti, xalq yolunda, Vətən yolunda göstərdiyi xidmətlər haqqında alovlu nitqlər söyləndi. Sonra dənizə bənzər insan axını Bibiheybət qəbristanlığına doğru yönəldi. Cənazənin önündə saysız-hesabsız əklillər, lap qabaqda isə “Əkinçi” qəzetinin çiçəklərlə çərçivəyə alınmış birinci nömrəsi aparılırdı”.

Sonralar Abbas müəllim tələbələrə dərs zamanı deyirdi ki, varını, malını, canını millət yolunda əritmiş Həsən bəy İçərişəhərdə, Qoşa qala qapısının arxasındakı kasib evində, quru taxtın üstündə dünyadan köçsə də cənazəsi o vaxt üçün misli görünməmiş bir təmtəraqla, müsəlman icmasının ən nüfuzlu, say-seçmə insanların dəfn olunduğu yerdə – Bibiheybət məs-

cidinin həyatında torpağa tapşırılmışdı. Nəhəng izdiham bu uzun yolda Həsən bəyin cənazəsini çiyində aparmışdı. Və “milləti yetim qoyub getmiş” bu insanın məzarı sonrakı 30 ildə Azərbaycanın ən böyük ziyarətگاهında uyudu.

İkinci dəfə. Millətin, milli varlığımızın üstünə qara yel kimi əsən “37-ci il” tək-cə dəyərlı övladları deyil, müqəddəs nə varsa hər şeyi soldurdu, dağıtdı, uddu. Millətsevər ailələrdən biri kimi Həsən bəy Zərdabinin doğmalarını, yaxınlarını da pərə-n-pərən salmış, sinsitmişdilər. Böyük bir ailədə Həsən bəyin Bibiheybət-dəki məzarına baş çəkməyə bir başı-papaqlı qalmamışdı. Bir gün növbə bu məzarın özünə də çatdı. Şəhərdə xəbər yayıldı ki, yeni çəkilən Salyan şosesi Şıx kəndində düz Bibiheybət məscidinin yerindən keçəcək. Kim istəyir əzizlərinin məzarını köçürüb aparsın, yoxsa dağılıcaq, yolun altında qalacaq...

Zərdabilər ailəsi xəbəri eşidəndə güc-bəla 2 nəfər tapıb cənazənin qalıqlarını çıxarıb gətirməyə göndərdi. Bu iki adam “millətin mənəvi atası”nın qalıqlarını kiçik bir yeşiyə yığıb Bayıl-dək çiyinlərində gətirdi. Bayıl-da yeşiyi mədənlərdək uzanan tramvaya qoydular. Tutqun, hüznü bir payız günündə 30 il əvvəl möhtəşəm bir izdihamın çiyində əbədiyyət yuvasına aparılmış bir cənazəni bax beləcə sakit, miskin, qərib bir kədərlə nəhəng şəhərin axirət ünvanlarından biri böyük dəryaya atılmış daş kimi ikinci dəfə uddu. Heç ayrıca məzarı, başdaşısı, nişanəsi də olmadı...

Üçüncü dəfə. Aradan illər keçmiş, tufanlar ötmüş, göylər durulmuşdu. Yavaş-yavaş ötənlərin haqsızlıqları üstündəki qalın, qara pərdələr də siyirlirdi. Ötənlərin xofu candan çıxmasa da tək-tək millətsevər ziyalı ürkək-ürkək zəlzələdən sonra uçuqlar altındakı cəsədləri çıxarırmış kimi haqsız qurbanların təmiz adlarını ləkələrdən silib-təmizləməyə başlamışdı. 1957-ci ilin belə günlərdən birində Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, demokratik ədəbiyyatımızın və jurnalistikamızın əvəzsiz tədqiqatçısı, milli dəyərlərin yorulmaz təbliğçisi Abbas Zamanov 50 il əvvəl Həsən bəy Zərdabinin necə böyük əzəmətlə son mənzilə yola salınmasını o vaxtın qəzetlərindən oxuyub əlamətdar tarixlə bağlı yuxarıda istinad etdiyimiz məqaləni hazırlayırdı.

Elə buradaca Abbas müəllimin ağına gəldi ki, ötən 50 ildə bir dəfə də xatirəsi layiqincə yad edilməmiş milli mətbuat banisini, bütöv bir demokratik maarifçilər ordusunun müəllimini cəmiyyətdə miqyasında yad etməyin məqamıdır.

Abbas Zamanov birbaşa yaxın münasibətdə olduğu Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində şöbə müdiri işləyən millətsevər ziyalı Şıxəli Qurbanovun yanına gedir. Elə oradaca qərara alınır ki, Həsən bəy Zərdabının ölümünün 50 illiyini geniş qeyd etmək üçün MK qərarının layihəsini Abbas müəllim özü hazırlasın. Səhəri gün geniş tədbirlər planı Şıxəli Qurbanovun stolunun üstündə olur. O, layihəni diqqətlə nəzərdən keçirib deyir ki, Abbas, hər şey yerindədir, bircə məsələ yaddan çıxıb: mərhumun məzarının abadlaşdırılması.

Tezliklə MK qərarı verilir, nüfuzlu yubiley komissiyası yarıdır. Yubileyə ciddi hazırlıq görülür. Növbə həmin o “məzarı abadlaşdırılsın” bəndinə çatanda aləm qarışır bir-birinə. Sən demə, bu vaxtdək bir nəfərin də ağına gəlməyibmiş ki, Zərdabının məzarı hardadır. Üz tuturlar qohumlarına, Soraq verən olmur. Abbas müəllim öyrənir ki, 37-ci ildə Zərdabının məzarının yerində “turp əkilib”. Yenidən qohumlara üz tuturlar. Sağ qalanlar deyir ki, məzarın yerini bilsə-bilsə mərhumun qızı Qərib-soltan biləcək.

Abbas müəllim xatırlayırdı ki, məşhur biolog Mirəli Axundov və bir cavan filosofla Qərib-soltan xanım ilə gedirlər. Doğmaları repressiya olunmuş, əsəbləri pozulmuş Qərib-soltan “məzar” söhbətini eşidən kimi qəzəblənib əlinə keçəni universitet müəllimlərinin başına yağdırır. Qışqırır ki, atamın hər şeyini məhv elədiniz, indi gəlmisiniz sümüklərini aparmağa. Bir də bu evə ayaq basmayın.

Əzablı günlər başlayır. Bilirlər ki, Qərib-soltan heç nə deməyəcək. Öyrənirlər ki, arvadı yalnız Zərdabının qız nəvəsi, gənc bəstəkar Rauf Hacıyev dilə tuta bilər. Xoşbəxtlikdən, Rauf məzarın yerini öyrənir. Deyir ki, babamın sümükləri 37-ci ildə şəhər qəbristanlığında Hənifə nənəmin (Zərdabının həyat və mübarizə yoldaşı, maarifpərvər qadın, Bakıda ilk qızlar məktəbinin yaradıcısı – T.A.) qəbrinin yanında basdırılıb.

Abbas müəllim bir qrup jurnalist, filoloq tələbə ilə nişan verilən yerə gedir. Tələbələr qəbrin ətrafını bir neçə yerdən qazırlar, heç nə tapılmır. Birdən Hənifə xanımın məzarının aşağı küncündə bel nəyəsə ilişir. Taxta yeşiyin üstü açılarda gözlərə işıq gəlir, sanki, misilsiz bir dəfinə tapılmış kimi hamı nəfəsdərmədən yeşiyin çıxarılmasını gözləyir...

Kiçik kvadrat qutu torpağın üstünə qoyulanda müəllimlilə tələbəli yeşiyi qucaqlayıb isti göz yaşlarına qərğ edirlər... Üzgözlərini bu müqəddəs sümükləri bu dünyanın cəhənnəmindən qoruyub saxlamış yeşiyin nəm torpağına sürtürlər...

Abbas müəllim danışdığı epizodun bu yerində qəhərlənib susmuşdu, onun və jurnalistika fakültəsinin 1002-ci qrupunun tələbələrini göz yaşları xəyalən o nəm yeşiyin üstünə tökülmüşdü. Bu, saf bir sevginin müqəddəs bir ruh qarşısında yenilməsi məqamı idi.

Tələbələr müəllimlərin iştirakı ilə Həsən bəy Zərdabının cənazəsinin qalıqlarını Fəxri Xiyabanda dəfn edirlər. Bu kiçik dəstə 50 il əvvəlki o nəhəng izdihamdan və 20 il əvvəlki o 2 nəfərdən sonra adı və əməli çırağa dönmüş o azman kişinin müqəddəs sümüklərini 3-cü dəfə layiq olduğu ünvanda – millətin fəxri olan insanların cərgəsində əbədiyyətə təhvil verir.

And yeri. Ötən əsrin 70-80-ci illərində “S.M.Kirov adına ADU”-ya daxil olmuş mindən artıq gəncdən ibarət böyük bir izdiham hər il sentyabrın 1-də saat 10-da Sergey Mironoviçin Dağüstü parkdakı heykəlinin önünə gətirilir, “kommunizm idealları uğruna mübariz” olacaqlarına and içdirilirdilər. Həmin gün universitetin jurnalistika fakültəsinə qəbul olunmuş 25 gənc isə izdihamın keçdiyi yolun əksinə hərəkət edib Fəxri Xiyabana – Həsən bəy Zərdabının məzarının önünə gəlir, bu böyük dühanın ruhu qarşısında xalqımıza milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy kimi xidmət edəcəklərinə and içirdilər. O müqəddəs anları yaşamış yüzlərlə həmkarımız bu məzarın tarixçəsindən bixəbər olub. Biz həmin anlarda Həsən bəyin məzarüstü abidəsinə baxıb pak və müqəddəs bir vicdanın qayğılı gözlərində, narahat çöhrəsində ifadə olunmuş vəsiyyəti oxumuşuq: “Qələm əhlinin birinci müqəddəs vəzifəsi gərək ola həqiqəti yazmaq... Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın”.

İndi də jurnalist tələbələrin ilk addımları "doğru sözün and yeri"ndən başlanır.

Örnək. Rəhmətlik Abbas Zamanov H.Zərdabi, "Əkinçi" qəzeti barədə danışanda yana-yana deyirdi ki, bu böyük insanın həyatı və ilk milli qəzetimizin nəşri barədə ən dəyərli mənbə olan Hənifə xanım Məlikovanın Həsən bəy barədə xatirələri hələ də tam çap olunub xalqa çatdırılmayıb, rus dilindəki əlyazma mətni respublika Əlyazmaları Fondunda qalır. Abbas müəllim əlavə edirdi ki, Cəlil Məmmədquluzadə barədə onun sədaqətli həyat yoldaşı Həmidə xanımın xatirələrini ruscadan dilimizə çevirib çap etdirdim, -- Hənifə xanımın xatirələrini isə oxuculara çatdırmağa macalım olmadı. O bu gərəkli işi biz tələbələrinə əmanət edib, 1993-cü ildə dünyadan köçdü. Unudulmaz müəllimimizin bu böyük arzusunu yerinə yetirmək, Həsən bəyin və Hənifə xanımın ruhlarını sevindirmək, həmin dəyərli mənbəni indiki nəsillərə çatdırmaq üçün Hənifə xanım Məlikova--Abayevanın xatirələrini "Söz Azadlığını Müdafiə Fondu"nun dəstəyi ilə dilimizə çevirib bu topluya daxil etdik.

Xatırladıq ki, Hənifə xanım bu xatirələri 1925-ci ildə "Əkinçi" qəzetinin nəşrinin 50 illiyi münasibətilə qələmə almışdı. Bu xatirələr "Həsən bəy Məlikov Zərdabının tərcümeyi-halı" adı ilə 1939-cu ildə "Revolusiya və kultura" (indiki "Azərbaycan" -- T.A.) jurnalının 6-cı nömrəsində böyük ixtisarla dərc olunmuşdur. Hənifə xanımın xatirələri tam halda Həsən bəyin bioqrafiyasını əks etdirən ən zəngin mənbədir. Xalqın maariflənməsi və işıqlı yola çıxması uğrunda zəkası, əməlləri və qələmi ilə bütöv bir ordu qədər iş görmüş H.Zərdabi tərcümeyi-hal və geniş xatirə yazmadığından bu böyük boşluğu müəyyən qədər Hənifə xanımın xatirələri doldurur.

Nəhayət, oxuculara xatırladıq ki, həyatda Həsən bəy Zərdabının ən yaxın dostu və silahdaşı olmuş Hənifə xanım Aslan bəy qızı Abayeva 1856-cı ildə Ter vilayətinin Nalçik şəhərində türkdilli bəlkər zadəganları ailəsində doğulmuşdur. O, 1872-ci ildə Tiflisdə müqəddəs Nina qız gimnaziyasını bitirmiş, elə bu vaxt tale onu Həsən bəyin rastına çıxarmış və ailə qurmuşdular. Hənifə xanım ömrünün sonunadək fəal maarifçi olmuş, Bakıda

qız məktəblərində dərs demiş, II rus-tatar qız məktəbinin direktoru olmuşdur. Hənifə Məlikova-Abayeva 1928-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir. Həsən bəyin və Hənifə xanımın ömür yolu, xalq işi uğrunda fədakar mübarizəsi nəsillərə böyük örnəkdir.

Tahir AYDINOĞLU

DAXİLİYYƏ

H.ZƏRDABİ VƏ «ƏKİNÇİ»

“Əkinçi” qəzetinin bina olmasının səbəblərindən o qəzeti çap etmək barəsində göndərdiyimiz elamnamədə danışdıq. Əlbəttə o səbəblərdən savay buna qeyri səbəblər də çoxdur. Amma onları bura da ismən adlamaq məqdur deyil. Ona görə o səbəblərdən danışmağı lazım bilməyib xahiş edirik bu “Əkinçi” qəzetinin əvvəlinci nömrəsində o qəzetin məzmunundan goftüğü edək. “Əkinçi” qəzetində bu aşağıda adlanan fəsillər olacaqdır. Əvvəlinci fəsil daxiliyyə olacaqdır, yəni qəzetin münşisinin öz tərəfindən yazılan şeylər olacaqdır. İkinci fəsildə əkin və ziraət xəbərləri olacaqdır, yəni bizim ya qeyri-vilayətlərdə olan əkinlərdən, onları əkib-becərməkdən, onları əkib-becərən vaxtda işlənen əsbablardan, əkin yerin şüxm etməkdən, əkin yerini qüvvətli etməkdən ötrü o yerə qeyri şeylər qarışdırmaqdan, xülasə, əkindən və əkini biçib, götürüb, qurudub, döyüb saxlamaqdan danışığı olacaqdır. Həmçinin bu ikinci fəsildə maldarlıqdan və mallardan əmələ gələn şeylərdən danışığı olacaqdır, yəni bizim və ya qeyri-vilayətlərdə nə qism mallar saxlamaqdan və ya nə tövr saxlamaqdan və onlardan əmələ gələn şeyləri nə tövr yaxşırağ əmələ gətirməkdən danışığı olacaqdır. Üçüncü fəsildə elm xəbərləri olacaqdır, yəni elm və ya imtahan yolu ilə aşkar olan, məsələn, insanın bədəninə və malına nəfi olan xəbərlərdən danışığı olacaqdır. Dördüncü fəsildə təzə xəbərlər olacaqdır və bu təzə xəbərlər bir neçə qism olacaqdır. Əvvəla, ticarət xəbərləri olacaqdır, yəni bizim vilayətimizdə və ya qeyri-vilayətlərdə bir şey, məsələn, buğda filan şəhərdə ya filan kənddə nə qiymətə və nə tövr satılmaqdan xəbər veriləcəkdir. Sani, bizim Rusiya dövlətinin və qeyri-dövlətlərin politika xəbərlərindən danışığı olacaqdır, yəni padşahların və onların vüzəralarının aralarında olan danışıklardan və dövlətlər arasında olan cənglərdən xəbər veriləcəkdir. Salis, Rusiya dövləti tərəfindən öz tabelərinə sadir olan hökmlərdən xəbər verəcəkdir. Rabe, bizim kənd

sudlarında ya miravoy sudda və ya okrujnoy sudda qət olan işlərin ümdəsinin qətnaməsi olacaqdır. Xamis, yuxarıda zikr olan xəbərlərdən savayı, hər bir vilayətdə aşkar olan məşhur naxoşluq ya yanqu, ya oğurluq və ya qeyri-qism xəbərlərdən danışıq olacaqdır.

Bu məzmununda qəzeti müsəlmanlar üçün vacib bilib onun zəhmətini və zərərini qəbul edib, başlayırıq və müsəlmanların anlıyan və pişrov kəslərindən iltimas edirik ki, xalqa bu qəzeti oxumağa mane olmasınlar, bəlkə, səy etsinlər ki, onu oxuyan çox olsun. Bu təvəqqei anlıyan kəslərdən elədiyimizə səbəb odur ki, bizə məlumdur bizim müsəlmanlar həmişə öz anlıyan kəslərini əziz tutub, onların sözlərinə əməl ediblər. Əlbəttə, anlıyan və pişrov kəslərə lazımdır ki, xalqın bu etibarına xəyanət etməyib onun gözləri açılmağa səy və kuşəş etsinlər. Dünya bir şeydir ki, həmişə dövrən edir və insan bu tövr dünyanın gərdişinə görə görə habelə öz rəftarını da dəyişdirsin, necə ki, məsəldir deyərler zəmanə dəyişilməyi, əlbəttə, hər anlıyan kəse məlumdur və bu tövr zəmanənin dəyişilməyi bizim ilə deyil, həmçinin biz qadir deyilik ki, zəmanəni dəyişilməkdən saxlayaq. Ol kəslər ki, həmişə bizə etibar edib bizim sözlərimizə əməl ediblər, zəmanə dəyişildiyinə görə gün-gündən tərəqqi edib irəli gedirlər. Onların belə irəli getməyinə mane olmaq, yəni onları keçən zəmanənin qaydası üzrə saxlamaq məsləhət deyil, ona görə ki, yolu onlar bizsiz də gedəcəkdirlər. Pəs bizim anlıyan və pişrov kəslərə eyni məsləhətdir bu yolu onlar ilə bir yerdə getsinlər, ta ki, onların tez tərəqqi etməyinə səbəb olsunlar və buna görə gələcəkdə həmçinin onlara pişrov olsunlar.

“Əkinçi” qəzeti, №1, 22 iyul 1875-ci il

Həsən bəy ZƏRDABI

RUSİYADA ƏVVƏLİNCİ TÜRK QƏZETİ

Dünyada ittifaq olmasa, heç bir cəmiyyət işi bina tutmaz. Bizim sabiq cəmiyyəti-xeyriyyə bina tutmadığından, teatr oynayan otaq boş qaldığından aşkar oldu ki, müsəlman qardaşlarımızı bir yerə cəm edib, zəmanəyə müvafiq məktəbxanalar açdırıb, küçə və bazarlarda qalan uşaqları oxutmaq olmayacaq. Elmsiz də bu zəmanədə dolanmaq mümkün deyil. Ələlxüsus, bizim yerlərdə ki, qonşularımız elm təhsil edib günü-gündən irəli gedir, bizim əlimizdə olan mülkü malımıza sahib olurlar və bir az vaxtdan sonra biz onlara rəncbərlilik edib, onların malını daşımaqdan ötrü kirekəşlik edəcəyik.

Belədə nə qayırmalı? Hər kəsi çağırmaq gəlməyir, göstərirəm görməyir, deyirəm qanmayır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlə eşidənlərdən heç bir qanan olmasın! Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir neçə ildən sonra o su tökülməkdən o bərk daş mirur ilə əriyib dəşilir, habelə söz də, ələlxüsus doğru söz, mirur ilə qanmazın başını dəşib onun beyninə əsər edər. Belədə mən onları necə görüm və görmək mümkündürmü? Hər kəs öz qara sandığının üstə oturub onun içində olana səcdə edir və sandığı doldurmaq fikrindədir. Amma ətrafda müsəlman qardaşlar bir-bir düşmənimiz əjdahanın ağzına düşüb yox olduğunu görməyir və görmək də istəməyir.

Belədə qəzet çıxarmaqdan savayı bir qeyri-əlac yoxdur ki, kağızın üstə yazılmış doğru sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər ildə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəil artar. Axırda o bənd ki, suyun qabağını kəsmişdi və suyu axmağa qoymurdu rəxnə tapar və su mirur ilə bəndi uçurub aparar. Sonra düşmənin düşmənliliyi, dostun dostluğu və dost göstərən doğru yolun doğru olmağı aşkar olar.

Bəs qəzeti necə çıxardım? Pul yox, çapçı yoldaşı yox, kitabxana yox, hürufat yox, əmələ yox. 1–2 yüzdən artıq oxuyan da

olmayacaq. Dövlət tərəfindən izin almaq da ki, bir böyük bəladır.

Bizim qubernator mütəvəffi general Staroselski, doğrudur xalis rus idi, amma övrəti gürcü qızı idi. Ona görə Qafqazın yer əhlini artıq dost tuturdu. Mən ona dərdimi deyəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzetin adını “Əkinçi” qoyum ki, guya, məhz əkin və ziraətdən danışacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzorluğu qəbul eləsin. Bu tövr ərizə verib izin aldım.

Çünki o vaxtda yazı-pozu şikəstə xətti ilə olurdu və basma xəttini oxuyan yox idi və tamam Rusiyada işlənən hürufat çox yaman idi, ona görə mənə məsləhət elədilər ki, qəzeti daş basması ilə (litoqrafiya) basdırım. Mən buna razı olmadım. Çünki litoqrafiya ilə çıxan qəzet həftədə bir və ya iki dəfə çıxa bilər. Amma mənim ümidim var idi ki, sonra qəzeti hər gündə çıxaram və bir də Osmanlı və İran məmləkətlərində o vaxtda qəzetlər çıxırdı və onlar da hürufat ilə basılırdı və daş üstə çıxanlar da sonralar hürufat ilə basılacaqdı.

Belədə yaxşı olardı ki, işin binasından oxuyanları basma xəttinə öyrədim ki, sonra dübarə zəhmət çəkib onları təzədən basma xəttinə öyrətmək lazım olmasın. O vaxtda Bakıda iki basmaxana var idi. Onların birində ki, Qubernski Pravleniyanın idi, bircə müsəlman hürufatını alayarımcıq düzen Minasov adlı erməni var idi. Onu götürdüm danışdırdım. Söz verdi ki, nə qədər hürufat düzen lazım olsa, öyrədib mənim qəzetimdə işlədər. Sonra fikrə getdim ki, yaxşı hürufatı haradan alım? Rusiyada, doğrudur, yaxşı hürufat yox idi, amma qəliblər qayınb, təzə hürufat tökdürmək mümkün idi. İş burasındadır ki, təzə qəliblər qayırdan kargahçı 5–10 puddan ötrü onları qayımağa razı olmazdı. O vaxtda İstambulda olan bizim şirvanlılar ilə mənim irsal-mərsulum var idi. Onların yazmağından bilirdim ki, orada bizim türk dilində bir neçə qəzet çıxır. Hətta onlardan gündə çıxanı da var. Ona görə lazım bildim ki, gedib İstambulu da ziyarət edim və orada işlənən yaxşı hürufatdan 5–10 pud alım getirim.

1875-ci sənənin iyul ayında gedib İstambulda 10 pud hürufat alıb, avqust ayında qayıdıb gəldim. Hürufat qışda gəlib çatdı. Əlahiddə basmaxana açmağa pulum olmadı. Ona görə Staroselski

mənim hürufatımı Qubernski Pravleniyanın basmaxanası üçün satın aldı. Kağız və qeyri mayəhtacı hazırlayıb “Əkinçi” qəzetini çıxarmağı 1875-ci sənənin iyul ayının 22-də başladım. İyul ayına qəzetin açılmasını salmaqdan muradım o idi ki, zikr olan Minasovdan başqa, türk hürufatı düzen tapılmadı. O da bircə bacısı oğlunu gətirib, yanında şagird saxladı. Belə labüd qalıb mən özüm də ona gerek kömək edəydim. Basmaxana hər nömrəni bir kiçik vərəq üstə hər səfər 1000 vərəq basmaqdan ötrü məndən 15 manat istədi. Hesab çəkib gördüm ki, qəzeti hər iki həftədə bir dəfədən artıq çıxara bilmərəm. Qəzet çıxarmaq elannameşini novruzda paylaşmışdım və Qafqazın tamam şəhərlərinə və böyük kəndlərinə də göndərmişdim. İyul ayınacan 100 müştərim var idi ki, hərəsindən 3 manat, cümlətanı 300 manat vüsul olmuşdu. Qubernator naçalniklərə hökm yazdı ki, hər kəndin yüzbaşısı qəzet alsın. Bu tövr ilə 300 də müştərim artdı ki, cümlətanı 1200 manata qədər qəzet satılmaqdan vüsul oldu. Qəzeti əldə satmaq və elanname basdırmaq da ki, o vaxtda yox idi, qəzeti 8–9 yüzə qədər basdırırdım. Onun 400-nü müştəri olanlara və artığını Bakının küçə və bazarlarında paylatmaqdan savayı, qeyri şəhərlərə də müftə göndərdim ki, qəzeti oxumağa adət eləsinlər.

Əvvəlində nömrələri çıxarmağın zəhməti çox artıq oldu. Yayda şagirdlərim Bakıdan evlərinə getmişdilər. Mən tək qalmışdım və bir də Minasov ömründə qəzet işi görməmişdi və çox ağır işləyirdi. Ona görə özüm yazırdım, hürufatı düzməyinə kömək edirdim, qələtlərini düzəldirdim. Əvvəlinci yarım ili, yəni yanvarın birinəcə 500 manata qədər zərər elədim. Amma müştərilərimin qədəri yüzdən üç yüzə qədər artdı. O ki, yüzbaşılardı, naçalniklər onlara qəzeti vaxtında göndərmədiyinə onların qədəri azaldı.

Yanvarın 1-dən 400-ə qədər müştərim var idi, üç manatdan. Novruzdan sonra qəzetin vərəqlərini böyükləndirdim və o ilin payızında qəzeti həftədə bir dəfə çıxartdım. Çünki yazıçı yoldaşlarım günü-gündən artırdı və Minasov öz bacısı oğlu ilə işə artıq öyrənmişdi. İl qurtaranda hesabını çəkib gördüm ki, 1000 manata qədər zərərim var. Üçüncü, 1877 sənədə yüzbaşılardan savayı 400-ə qədər müştərim var idi. Mənim əvvəlinci köməkçilərim şagirdlərim idi. Onlar yazmaqdan savayı qəzeti müftə

paylamağa, poçta verməyə də kömək edirdilər. Onların hamısı qəzet oxumaq ilə yazıb-oxumağı öyrənmiş idilər və öz vətən dilində qəzeti görəndə çox şad olurdular. O günü onlar üçün bir böyük bayram olurdu.

“Əkinçi”nin əvvəlinci bədbəxtliyi qubernator Staroselski Bakıdan getməyi oldu. Ondən sonra vitse qubernator bir yoğun sensor oldu. İkinci və böyük bədbəxtliyi osmanlı davası başlanmağı oldu.

Nə qədər osmanlı davası başlanmamış idi, bir tövr bu yoğun ilə yola gedirdim. Elə ki, dava başlandı, özləri rus olmayan, amma rus dövlətinə ixlas göstərmək istəyənlər öz cümlə bu yoğun hər bir cəhətdə artıq diqqət edib qəzet çıxarmağı düşvar elədilər. “Əkinçi”yə ixtiyar vermişdilər ki, siyasi xəbərləri qeyri qəzetlərdən çap eləsin. Amma onların birisini də çap etməyə qoymadılar və bir tərəfdən də müştərilərimiz dava xəbəri istəyirdilər. Senzordan təvəqqe elədim ki, özü qeyri qəzetlərində siyasi xəbərləri də göstərsin ki, hansıları çap etmək mümkündür. Ona da razı olmayıb, izin verdi ki, dövlət tərəfindən hər gündə gələn telləri çap edim. Əlbəttə, həftədə bir dəfə çıxan qəzetdə bir həftənin müddətində gələn tellərin hamısını çap etmək mümkün deyil idi. Çünki hər gündə 2–3 yüz sətərə qədər tel gəlirdi və onlardan seçib lazım olan qədərini də basdırmağa qoymadılar. Xülasə, siyasi xəbərləri basmaq mümkün olmadı və müştərilər məndən çox narazı oldular.

Müsəlmanların düşmənləri ki, Staroselskinin vaxtında bir iş görə bilmirdilər, hər tərəfdən “Əkinçi”nin üstə tökülüb onun bağlanmağına səy etdilər. Jandarma polkovnikinə hər gündə məndən və “Əkinçi”dəcn adsız danoslar göndərdilər. Jandarma tərəfindən mənim üstümə qarovulçular qoyuldu. Onların birisi mənim rus qulluqçumun qardaşı adına gecələr mənzilimin içində yatırdı. Birisi də küçə qapısında durub mən hər tərəfə gedəndə məni aparıb-gətirirdi. O vaxt mən hər gecə 1–2 saat kluba gedib bilyard oynayırdım və jandarma polkovniki də bəzi vaxtda mənim ilə oynayırdı. Onunla belə həftədə bir neçə dəfə o polkovnik məni apardıb məndən cavab istəyirdi ki, doğrudurmu filan günü axşam filankəslərin yanına gedib, filan sözü demisən.

Mən cavab verirdim ki, filan saatda səninlə bilyard oynayırdım. Deyirdi ki, mən özüm də yaxşı bilirəm, amma neyləyim, zakon belədir, gerek xəbər alım. Belə danosları birçə jandarmaya versəydilər yenə dərd yarı idi, amma onları vəzirlərə, sərdara və qeyrilərə də göndərdilər ki, onların cavablarını yazmaqdan biçərə jandarma yorulmuş idi. Amma bununla belə mən qəzeti vaxtında çıxarırdım.

Elə ki, Dağıstanda şuluqluq başlandı, “Əkinçi!”nin günü dəxi artıq qara oldu: bir gün Nəcəf bəy Vəzirovun məqalesini ki, Moskvadan göndərmişdi, vermişdim düzməyə. Məqələdə bir dərviş bazarda dükənlərin qabağında qəsidlər oxuyub onları elm təhsil etməyə çağırırdı. Sensor qol çəkib çap olmağa izin vermişdi. Qəzet çap olub paylanandan sonra qubernatorun hökmünə görə o nömrəni bağlayıb məni istədilər. Gedib gördüm ki, mənim Minasovum ordadır. Qubernator buyurdu ki, Minasov deyir ki, dərvişin sözlərinin qeyri mənası var. Ona görə nömrəni bağlayıb sənə hökm edirəm ki, bir qeyri nömrə çap edəsen. Cavab verdim ki, qeyri nömrə çıxarda bilmərəm. Mən gedəndən sonra qubernator özü bir nömrə çıxarıb paylatdı. Çünki nömrə mənim adımdan çıxmışdı, mən təvəqqe elədim ki, dəxi mənim adımdan qəzet çıxarmasınlar.

Bu tövr mən istəyirdim qəzeti vaxtilə bağlayıb dava qurtarandan sonra çıxardım. Amma müsəlmanların düşmənləri əl çəkmirdilər. Bir gün gimnaziyanın direktoru mənə məlum elədi ki, sərdarın hökmünə görə Yekaterinodar şəhərinin gimnaziyasına müəllim gədem. Ona görə mən ərizə verib qulluqdan çıxdım. Çünki mən Bakıdan çıxıb müsəlman işlərindən kənar olmağı özüm üçün ölüm hesab edirdim. Dava qurtardı, amma mənim Bakıda qalmağım müşkül oldu. Padşahlıq qulluğuna məni götürmədilər və bəkilərdən heç kəs məni qulluğa götürmədi. 1–2 yerdə cəmiyyət qulluğuna girmək istədim, amma məni seçkidən qaraladılar və qaralayanlar da Bakı müsəlmanları oldu ki, orada xaricilərdən intixab etdilər. Belədə mən də ki, “Əkinçi”ni dəxi çıxarda bilmədim, hətta Bakıda da qala bilməyib öz kəndimizə köçüb getdim.

“Həyat” qəzeti №129, 28 dekabr 1905-ci il.
№3, 4 yanvar 1906-cı il.

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kıtəbxanası

HƏSƏN BƏY MƏLİKOV ZƏRDABİNİN BİOQRAFİYASI

Həsən bəy Məlikov Zərdabi 1837-ci il noyabrın 12-də (bəzi zərdabişünaslar bu tarixi 1842-ci ilə aid edirlər – T.A.), keçmiş Göyçay qəzasının Zərdab kəndində anadan olmuşdur. Babası Rəhim bəy və atası Səlim bəy o vaxtın maarifpərvər adamları idi. Onların qapısı həmişə o dövrün şairlərinin üzünə açıq olmuşdur.

Onun ilk müəllimi atası Səlim bəy olmuşdur. Uşaq (Həsən bəy) atasının ulu babalarının həyatından danışdığı əhvalatlara, rusların Qafqaza gəlməsi barədə söhbətlərə maraqla qulaq asmış. Atası söyləyərmiş ki, dayısı Paskeviçi salamlayaraq bir qrup erməni məktəblisini göstərmişdir: “Biz yaşayacağıq və bizimlə yalnız o vaxt hesablaşacaqlar ki, bizim uşaqlar da bu məktəblilərin cərgəsində olacaqlar”. Bu həmin o Rəhim bəydir ki, İran şahzadəsi Xosrov Mirzə Rusiyanın paytaxtı Peterburqa gedərkən Şirvan bəylərinin sırasında Qarabağa şahzadəni qarşılamağa göndərilmişdi. Rəhim bəy gənc şahzadənin məxməri geyiminə və qiymətli daş-qaşına baxaraq başı ilə yanındakını göstərmişdir: “Bu şahzadəyə qısa, rahat gödəkcə geyindirib, onu yəhərsiz ata mindirib idarə edəcəyi ölkəyə göndərərdim ki, görüb-götürsün. Belə vəziyyətdə ondan padşah çıxarmı? İndi zənən xeylağı kimi elə boyanıb-bəzənib ki, ondan yaxşı arvad çıxar”.

Xosrov Mirzə hiss edir ki, Rəhim bəy onun barəsində danışır, tələb edir ki, nə söylədiyini desin. Rəhim bəy qorxub-çəkinmədən hər şeyi olduğu kimi danışır. Xosrov Mirzəyə Rəhim bəyin rəyi çox xoş gəlir və öz razılığını bildirir.

Atasının keçmiş haqqında söylədiyi hekayələr, qədim Şərq, eləcə də doğma Azərbaycan şairlərinin əsərlərini oxumaq Həsən bəyin inkişafına böyük təsir etmişdir. Həsən bəyi məscid məktəbinə – mədrəsəyə oxumağa qoysalar da, o, buraya çox həvəssiz getmişdir. Bir dəfə molla Həsən bəyin atasının yanına

gəlib oğlunun dərslərə müntəzəm gəlmədiyindən və dinə az əhəmiyyət verdiyindən şikayət etmişdir. Həsən bəyin atası Səlim bəy mollaya belə cavab vermişdir: “Onu dinc burax. Onsuz da, oğlum böyüyüb təhsilini bitirəndən sonra, məscidə gəlib sənin zavallı, qara camaata söylədiyən yalanlara qulaq asmayacaqdır”.

1852-ci ildə Həsən bəyin atası onu Şamaxıya aparıb şəhər məktəbinə vermişdir. Həsən bəy bu məktəbdə çox yaxşı oxumuş və buraxılış imtahanı verərkən öz cavabları ilə Qafqaz Tədris Dairəsinin müdiri baron Nikolayı heyran qoymuşdur. Baron Nikolay Həsən bəyin təhsilini davam etdirməsi üçün Tiflisə göndərilməsini təkid etmişdir. Həsən bəy Tiflisdə imtahan verərək birinci Tiflis gimnaziyasının beşinci sinfinə girmişdir. 1861-ci ildə gimnaziyanı bitirib dövlət hesabına Moskva Universitetinə göndərilmiş və fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. 1865-ci ildə universiteti namizədlik diplomu ilə bitirmişdir. Həsən bəy tələbəlik illərini qabaqcıl ziyalılar arasında keçirmişdir. O, tarixçi Solovyovun və şair Pleşeyevin ailələrində əziz bir qonaq olmuşdur.

Solovyovlar Şərqlə, xüsusən, İslamla çox maraqlanmışlar. Onlar Həsən bəyin Qafqaz, onun adətləri, əxlaqı barədə söhbətlərinə böyük məmnuniyyətlə qulaq asırmışlar. Solovyov tez-tez Həsən bəyin İslama aid məsələlərə verdiyi izahata qulaq asar, eşitdiklərini razılıqla qeyd edərmiş. Həsən bəy Solovyovların evlərinə tez-tez gedib-gəldiyindən onların qızına möhkəm aşiq olubmuş. Qız da Həsən bəyi çox sevirmiş. Lakin Həsən bəy ilk təhsil almış müsəlman kimi xristian qızı almaqla geridə qalmış xalqı özündən və arvadından uzaqlaşdıracağından ehtiyat edərək çox sevdiyi qızla evlənməkdən imtina etmiş, təhsilini bitirən kimi öz xalqına xidmət etmək üçün Vətəninə qayıtmışdır.

1865-ci ildə universiteti bitirən Həsən bəy 1907-ci ilə – ölənə qədər fanatik bir sevgi və fədakarlıqla öz xalqına təmənənəsiz xidmət etmişdir. O, həyatda bir addımını da şəxsi mənfəəti üçün atmamışdır. Bütün ömrünü yoxsul və avam xalqın yolunda əritmişdir. O söz deməyi sevmirdi, harada ehtiyac yaranırsa orada çalışırdı. Məqsədli şəkildə, yorulmadan, ağılla

hərəkət edirdi. Təkbaşına fəaliyyət göstərirdi, bir nəfər də silahdaşı yox idi. Bir nəfər də ona əl tutan, kömək edən ziyalı yox idi. Xalq inamsızlaqla yanaşaraq, onu “şapqalı rus” hesab edirdi. Həsən bəy təmkinlə, səylə, böyük əziyyətlər bahasına xalqın etimadını qazanırdı. Kəndlilərin ən yaralı yeri isə torpaq məsələsi idi.

O vaxt hələ təhkimçilik hökm sürdüyündən kəndlilərlə mülkədarlar arasında normal olmayan münasibət yaranırdı. Həsən bəy kəndlilərə daha yaxın olmaq məqsədi ilə 1866-cı ildə Tiflisdə Mejovoy palatasına səkkizinci komissiyanın məhkəmə üzvü vəzifəsinə düzəlirdi. O, Borçalı sahəsində işləyirdi, burada kəndlilərin xəzinə və mülkədarlarla əlaqəsini öyrənmək imkanı qazanmışdı.

Mülkədarların kəndlilərə münasibətinə, onların mənasız həyatına, elm-təhsilə biganəliyinə göz qoyaraq Həsən bəy babası Rəhim bəyin sözlərini təkrarlayıb onlara deyirmiş: “Sizi yalnız bilik xilas edər”.

1867-ci ildə bəylər Həsən bəyi o vaxt hələ təhkimçilikdən tamamilə azad olmamış kəndlilərin tərəfini saxlamaqda təqsirləndirib öz narazılıqlarını bildirmişdilər. Bu vaxt Həsən bəy böyük mülkədar Yadigarova demişdi: “Baxın, siz bəylər kəndlilərdən nə qədər az və zavallısınız. Bədəncə sağlam və ruhca möhkəm kəndlilərin çox olduğunu görürsünüzmü? Unutmayın ki, onlar bir vaxt öz azadlıqlarını istəyəcək və sizə qul olmayacaqlar”. Bu sözlər təxminən 60 il bundan əvvəl söylənmişdir.

Həsən bəy öz rəislərinin əmrlərini olduğu kimi yerinə yetirən məmur ola bilməzdi. Xüsusilə, kəndlilərin torpaq məsələlərində o, belə ola bilməzdi. O, kəndlilərin, xüsusilə, bəy yerlərində deyil, padşahlıq yerlərində işləyən kəndlilərin ağır vəziyyətini görür və fəryadlarını eşidirdi.

Hökumət onların amansız düşməni idi. Torpaqlar rəislərin istəyindən asılı olaraq bölünürdü. Həmişə onlar dövlətlilərin və ya kənd hampalarının tərəfini saxlayırdılar. Çox vaxt kəndlilərin qanunlarla becərdikləri torpaqları əllərindən alıb gəlmələrə verirdilər.

Həsən bəy həmişə kəndlilərin tərəfini saxlayırdı. Yazılan əmri kor-koranə yerinə yetirmək əvəzinə, rəislərin tam ziddinə

olaraq öz fikrini yazıb bildirirdi. O, belə işlərə görə ciddi təhminlər alırdı. Lakin gördüyü iş öz səmərəsini verirdi: kəndlilər artıq öz hüquqlarını başa düşür və özləri bu hüququ əldə etməyə çalışırdılar. Mejovoy palatasının rəisi S. Həsən bəyin xətrini çox istəsə də bir gün ona ultimatum verdi: “Ya rəisləri öyrətməkdən və kəndliləri korlamaqdan əl çəkmək və ya qulluqdan çıxmaq”. Həsən bəy özü də bu cür qulluq etməyin mümkün olmadığını başa düşürdü. O deyirdi: “Məndən məmur olmaz”.

O, qulluqdan çıxdıqdan sonra öz doğma kəndinə köçmək və xalqın arasında olmaq qərarına gəlmişdi. 1867-ci ildə inzibati və məhkəmə müəssisələrinin qurulması dəyişirdi. Həsən bəy yeni dəyişikliyin kəndliləri incitdiyini görürdü. Kəndlilər dövlət dilini bilmədiklərindən, öz hüquqlarını, yeni qanunları anlamadıqlarından istismarçılar onları addımbaşı ələ salır və söyürdü. Onlara yardım etmək lazım idi. Həsən bəy yeni qurulmuş Quberniya İdarəsinə xidmətə düzəlirdi.

Lakin Həsən bəy burada Mejovoy palatadan daha artıq rəislərlə toqquşmalı olurdu. Ərizə verən kəndlilər uzun süründürməçiliyə görə aylarla şəhərdə qalmağa məcbur olurdular, onlardan insafsızcasına rüşvət alırdılar. Bu adamlarla çox qaba qəftar olunurdu. Bütün bunları gören Həsən bəy kəndliləri müdafiə edir, rəislərlə mübahisəyə girirdi. Qubernator Qulibakinin Həsən bəyi gören gözü yox idi. Onu görərkən həmişə özündən çıxırdı. Nəhayət, bir gün dedi: “Ya mən qubernator olacağam, ya da sən burada qulluqda qalacaqsan”. Qubernatorun qalib gələcəyi şəksiz idi. Həsən bəy qubernator idarəsindəki xidmət yerini tərk etməli oldu.

Bu vaxtlar mülki və dairə məhkəmələri düzəlirdi. Bu məhkəmələrin ətrafına bir çox qansoran hörümçəklər: tərçüməçilər, gizlin vəkillər, polislər yığılmışdı. Onların hər biri avam kəndliləri pəncəsinə keçirir, yeni məhkəmə qanunlarını bilməmələrindən istifadə edərək xalqın qanını sorurdu. Xalq məhkəmənin əhəmiyyətini anlamırdı və yeni qayda-qanunlardan xəbərsiz idi.

Həsən bəy əlindən gəldiyi qədər avam camaata yardım etməli idi. O, məhkəmədə işə girdi. Qubada Həsən bəy çox hörmət etdiyi mülki hakim S.-in yanında məhkəmə katibi oldu.

Həsən bəy yeni qanunlarla, bir sıra məhkəmə qaydaları ilə razılaşa bilmirdi. O, səbrlə, heç kəsi rədd etmədən xalqa yeni qanunları öyrədir və beləliklə onları xəlvəti vəkillərin, insafsız tərcüməçilərin və acgöz polislərin əlindən qurtarırdı. Buna görə o, özünə xeyli düşmən qazanmışdı. 1868-ci ilin mart ayında onun həyatına sui-qəsd edilmişdi. Gecə Həsən bəy öz kabinetində işlərkən naməlum bir adam otağa güllə atmışdı. Güllə Həsən bəyin başından bir verşoq hündür ötüb divara dəymişdi.

Lakin Həsən bəy belə dar çərçivədə aparılan işlərlə kifayətlənmirdi. O, səsini bütün xalqa eşitdirmək istəyirdi. Bu vaxt onun başında qəzetçiliklə məşğul olmaq fikri doğdu. Azərbaycan dilində qəzet çıxarmaq barəsində isə düşünmək belə mümkün deyildi. Rusiyada türk dilində qəzet olmadığından türkçə yazmaq mümkün deyildi.

O vaxt Həsən bəy Bakıda nəşr olunan kiçik "Bakinski listok" qəzetinə yazmağa başladı. Onun birinci məqaləsi Quba dövlətçilərinin əleyhinə çevrilmişdi. Həsən bəy böyük var-dövlətləri olan bu adamlardan Qubada məktəb açmaq üçün vəsait buraxmalarını təvəqqe etmişdisə də, onlar Həsən bəyin bu çağırışına səs verməmişdilər.

Həsən bəyi ona atılan güllə qorxutmamışdı, o, yenə də rüşvətخورluğu, dövlətçilərin acgözlüyünü, xudpəsəndliyini, mollaların camaatı aldatmasını ifşa edirdi.

Onu tək-tənha olmağı qorxudurdu – o görürdü ki, meydanda bir nəfər hələ döyüşçü deyil. O yazırdı ki, küçədə, bazarda, evdə təbliğat aparır, şəhərləri gəzərək elmə çağırırdı. Həmişə də onun səsi eşidilirdi, özü isə tək olduğuna görə həllini gözləyən hər bir məsələnin öhdəsindən gələ bilmirdi. Xidməti iş onu cana doydurdu və nəhayət, 1969-cu ildə mülki məhkəmədən üzülüşdü.

O, heç vaxt öz xidməti, şəxsi həyatı haqqında düşünmürdü. O, həmişə müsəlmanlar arasında maarifi yaymaq barəsində düşündürdü. O, birinci növbədə xalq məktəbləri açmağa çalışırdı. O vaxtlar müsəlmanlar üçün hökumət tərəfindən açılan məktəblərdən başqa heç bir xüsusi və ya ictimai məktəb yox idi. Xalq hökumətin açdığı məktəblərə az inanırdı. Hökumət isə

müsəlmanlara nəinki məktəblərdə müdirlik etmək, hətta müəllimlik etməyə belə icazə vermirdi.

Həsən bəy idarələrdə qulluq etməklə bərabər təsadüfi bazarlarda, evlərdə yeri gəldikcə maarif barəsində təbliğat aparır və cavanları başa sala bilirdi. Məktəb vasitəsilə o, maarifçiliyi daha da genişləndirmək istəyirdi. Həsən bəy Bakı gimnaziyasında müəllimliyə girməyə çalışırdı. Gimnaziyada müsəlman uşaqlar çox az idi. Müsəlmanlar ruslaşmaqdan ehtiyat edərək uşaqları məktəbə buraxmırdılar. Həsən bəy hökumətə sübut etdi ki, gimnaziyada müsəlman müəllim yoxdursa, müsəlman şagird də olmayacaq. Müsəlman şəhərində heç olmasa bir müsəlman müəllimi, ümumiyyətlə, müsəlman qulluqçusu olmayan gimnaziya mənasız işdir. Gimnaziyaya müsəlmanları cəlb etmək üçün heç olmasa bir müsəlman müəllim mütləq lazımdır.

1869-cu ildə Həsən bəyi xahişinə əsasən gimnaziyaya müəllim təyin etdilər. Gimnaziyada Həsən bəy öz ab-havasına düşdü. Yüksək təhsilli, həqiqi pedaqoq, gözəl yoldaş olan direktor Çermak, müəllimlərbən ibarət əla heyət Həsən bəyə istənilən sahədə həvəslə işləməyə şərait yaratdılar.

Həsən bəy gimnaziyada xidmət edərkən, hamının, xüsusilə şagirdlərin məhəbbətini qazanırdı. Onun xatirəsinə ən yaxşı ehtiram odur ki, Həsən bəyin indi artıq saç-saqqalları ağarmış, müxtəlif millətlərdən və sosial təbəqələrdən olan şagirdləri öz keçmiş müəllimlərini dərin sevgi ilə xatırlayırlar və bu sevgini uşaqlarına da ötürmüşlər.

Həsən bəyin şagirdləri onun köməkçiləri olurdular. Şagirdlər cəmiyyətin xeyrinə atılan hər bir addımda, yoxsul şagirdlərin ehtiyaclarını ödəməkdə, onları ali məktəblərə göndərməkdə öz müəllimlərinə çox kömək edirdilər. Həsən bəy şagirdlərini geridə qalmış xalqı maarifləndirməyə hazırlayırdı. O, şagirdlərinə yüksək vəzifələr axtarmaq deyil, xalqın içərisinə getməyi öyrədirdi. Həsən bəy deyirdi: "Xalqın içərisinə getsəniz, orada sizin üçün nə qədər çox iş olduğunu görərsiniz. Siz özünüzü xalqa sevdirməyə və onların etimadını qazanmağa çalışın".

60–70-ci illərdə gimnaziyada müsəlman şagirdlərinin sayı çox az idi. Bu şagirdlərin çoxu varlı ailələrə mənsub idi. Həsən

bəy avam xalqın uşaqlarını oxutmağa çalışırdı. O, çox vaxt fəhlələrin və kəndlilərin yığıldığı yerlərə gedirdi. Dəmirçixanada, bərbərxanada, başmaqçı dükənində olmağı çox sevirdi. O, bir dəmirçini öz oğlunu məktəbə verməyə razı salmışdı. Dəmirçi oğluna dərs ləvazimatı almaq üçün pulu olmadığından şikayət edərkən Həsən bəy ona demişdi: “Zindanını, çəkicini sat, ancaq oğlunu oxut”. Bununla o müsəlmanları təhsilə xərc çəkməyə öyrətmək istəyirdi. Təəssüf ki, indiyədək də müsəlmanlar uşaqların oxumasına pul xərcləməyi bacarmır, buna hayıfları gəlir. Uşaqları o vaxta qədər oxudurlar ki, hələ xərclər çox azdır və o, bu müddətdə atasının dükənində yazı-poçu eləməyi, hesab-kitab aparmağı öyrənə bilmir.

Şəhər və kəndlərdə uşaqların pulsuz oxuduğu məktəblər az idi. Bu məktəblərdə dərs rus dilində keçirilirdi. Yoxsul uşaqlarını oxutmaq üçün vəsait tapmaq lazım idi.

Həsən bəy, nəhayət, 1872-ci ildə müsəlman tələbələrinə yardım cəmiyyəti təşkil etməyə müvəffəq oldu. O, bu barədə qəzetlərə yazsa da, ona cavab verən olmurdu. Bu vaxt Həsən bəy şagirdlərindən Nəcəf bəy Vəzirovlə və Əsgər Adıgözəlovlə birlikdə bütün yayı Azərbaycanın şəhər və qəsəbələrini gəzib cəmiyyət üçün ianə yığmağa başladı. Cəmiyyətin təşkilinə razılıq almaq çox çətin idi. Dövlət, müsəlmanların hər hansı bir təşəbbüsünə mane olurdu. Buna görə də cəmiyyətə üzv olmaq istəyən yox idi. Həsən bəy dövlətliyə xasiyyətini və xüsusən, xəsisliyini yaxşı bilirdi. Onları cəmiyyətə üzv yazarkən eyni zamanda ildə müəyyən qədər üzvlük haqqı verəcəklərinə dair onlardan yazılı kağız alırdı. O, beləliklə 1.600 manata qədər pul yığa bildi. Bu toxunulmaz fondun faizi ilə bir-iki uşaq oxutmaq olardı.

O vaxt Həsən bəy evlənməmişdi, cəmiyyətin hesabına təbiə ediləməli uşaqları öz mənzilində saxlaya bilmirdi. Uşaqlar onun mənzilində qalsaydılar, söz yox ki, onların xərci o qədər çox olmazdı.

Həmin 1872-ci ildə Tiflisdə müqəddəs Nina məktəbini bitirən qızların siyahısı “Qafqaz” qəzetində dərc olunmuşdu. Məktəbi bitirən qızlar içərisində Ter vilayəti Nalçik şəhərindən olan Hənifə xanım Abayevanın da adı var idi. Həsən bəy müsəlmanlar içə-

risində yeni ailə qurmaq arzu etdiyindən, çoxdan bəri ziyalı bir qadın tapıb evlənmək fikrində idi. O, siyahını görünce təhsilli müsəlman qızı ilə tanış olmaq üçün dərhal Tiflisə getdi. Həsən bəy Abayeva ilə tanış olarkən, onunla həmfikir olduqları anlaşıldı. Onlar evlənmək və bir yerdə işləmək qərarına gəldilər.

Həsən bəy gənc arvadı ilə bərabər Bakıya qayıtdıqdan sonra daha fəal işləməyə başladı. O, birinci növbədə cəmiyyətin öz himayəsinə götürdüyü iki şagirdi öz mənzilinə gətirdi. Həsən bəy sonralar iki uşaq əvəzinə, evində ona qədər uşaq saxlayırdı. Həsən bəyin arvadı bu uşaqları tərbiyə edir və məktəbə göndərirdi. Bu kiçik pansionu saxlamaq çox çətin idi. Çünki müsəlman şagirdlərinə yardım cəmiyyətinin üzvləri söz vermələrinə baxmayaraq yavaş-yavaş geriye çəkildilər. Həsən bəy məhkəmə ilə onlardan üzvlük haqlarını tələb edirdi. Bununla belə 1876-cı ildə cəmiyyətin üzvlərinin sayı beş nəfərə endi. Müsəlmanlar üçün biabırçılıq idi ki, onlardan üçü qeyri-müsəlman: Petros Qazarov erməni, Trusov M. rus idi.

Həsən bəy öz işini heç vaxt cəmiyyət qarşısında gözə soxmazdı. O daldada çalışır və həmişə əməkdaşlıq üçün irəli verirdi, həvəsləndirdiyi, ilhamlandırdığı adamları axtarırdı. O, öz işini gözə soxan, öz adını hamıdan əvvəl çəkən və “mən, mən” deyən adamlara nifrət edirdi. Həsən bəy hər işdə bütün ziyalı qüvvələri irəli çəkirdi, onlara rəhbərlik edirdi, özü isə həmişə kölgədə qalırdı.

Xalqın tərəqqisi üçün təsirli vasitələrindən biri də teatrdır. Həsən bəy 1873-cü ildə öz şagirdləri ilə birlikdə Bakıda Azərbaycan dilində birinci olaraq teatr tamaşası göstərdi. Bu işdə onu həvəsləndirən şagirdləri Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər Adıgözəlov və başqaları öz müəllimlərinə çox kömək etdilər. Birinci olaraq Mirzə Fətəli Axundovun “Hacı Qara” əsərini oynadılar. Bu əsər gimnazianın zalında göstərildi, iştirak edənlərin hamısı şagirdlər idi. O vaxt teatr üçün Bakıda bina yox idi.

Tamaşa çox gözəl keçdi və cəmiyyəti hərəkətə gətirdi. Bu yeni təşəbbüsü alqışlayanlar və Həsən bəyə təşəkkür edənlər də oldu. Bu iş eyni zamanda mövhumatçıları coşdurdu. Onlar Həsən bəyi və onun şagirdlərini döymək istəyirdilər. Lakin Həsən

bəy və şagirdləri ruhdan düşmədilər. Həsən bəy deyirdi: “Da-ma-dama daş deşilər. Bunlar bir zamanlar onlara dost olduğumu anlayarlar, məktəbin, teatrın mənfəətini başa düşürlər. Onlara qəzet də verə bilsək, müsəlmanların dünyagörüşünü tamamilə dəyişdirə bilərik”. Həsən bəy belə xeyallar içərisində çırpınırdı.

Boş vaxtlarında o bərbərxanada, dəmirçixanada, çayxanada – bir sözlə kasıbların toplaşdığı yerlərdə oturur, teatrın, məktəbin faydası barədə say-sız hesabsız söhbətlər aparır, rus dilini başa düşməyən müsəlmanlara vətəndaş hüquqlarını, qanunları izah edirdi. Belə söhbətlərə görə hökumət adamlarının Həsən bəydən xoşu gəlmirdi. Onlardan biri demişdi: “Biz istəyirdik, Həsən bəy, üstünüze neft tökübsə od vuraq. Müsəlmanlar özlərini nə hesab edirlər? Heç nə! Yalnız siz bizə mane olursunuz”. Hətta Həsən bəyin xalqla belə söhbətləri hökuməti qorxudurdu. Lakin Həsən bəyin istədiyi tamamilə başqa şey idi, o bütün dünyanın olmasa da, Rusiyanın hər yerindəki müsəlmanlarla danışmaq istəyirdi. Nəyin bahasına olursa-olsun, qəzet çıxarmağa nail olmaq istəyirdi. Elə bir qəzet ki, kəndlərdə də oxuya bilsinlər.

O, qəzet çıxarmaq üçün çalışmağa başladı. Bu qəzet türk dilində nəşr ediləcək və kənd təsərrüfatı qəzeti olacaqdı. Çox cəhd etdilər öyrənsinlər ki, Həsən bəyi Türkiyə, yaxud İran ələ almayıb ki, belə bir nəşr buraxmaqda gizli məqsəd və s. yoxdur ki. Qəzetin nəşrinə törədilən bütün bu əngəlləri Həsən bəy özü təsvir edib.

Qəzetin nəşrinə icazə almaq yeddi il çəkdi. Nəhayət, Həsən bəy 1875-ci ildə arzu etdiyi qəzeti “Əkinçi” adı ilə nəşr etməyə icazə ala bildi.

Qəzetin birinci nömrəsi 1875-ci ilin iyul ayının 22-də çıxdı. Həsən bəy qəzetin çıxmasından hələ bir həftə əvvəl həyəcan içərisində idi. Mətbəədə texniki işlər qaydasında deyildi. Hürufat çatmırdı. Hər sərlovhə üçün klişe hazırlamaq lazım gəlirdi. Hələ bir çox başqa çətinliklər də vardı. Həsən bəy texniki səbəblərə görə qəzetin pis çıxacağından qorxurdu. Lakin bu kiçik qəzet təmiz çıxanda Həsən bəyin gözləri sevincdən yaşarmışdı. O, əlində qəzet çox həyəcanlı halda evə gəlmişdi. Onun həyatının ən xoşbəxt bir günü idi.

Qəzet bütün Rusiya müsəlmanlarını hərəkətə gətirdi. O, bir elektrik cərəyanı kimi bütün müsəlman aləminə yayıldı. Yatmış müsəlman aləmini hərəkətə gətirmək üçün heç nə – məktəb və teatr da bu cür təsir edə bilməzdi. Qəzetə hər yerdən – Omskdan, Orenburqdan, Ufadan, Volqaboyundan və Kırımın təbriklər və abunələr gəlməyə başladı. Qafqaz müsəlmanları isə qəzetə tənqidi nəzərlə yanaşırdılar. “Qəzet nə üçün bu cür sadə, ədəbi olmayan dildə yazır, nə üçün qəzetdə dini məsələlərdən az yazılır” deyə tənqid edirdilər. Həsən bəy məqalələrdən daha çox öz ünvanına məktublar alırdı. Bu məktublarnın sahibləri Həsən bəylə mübahisəyə girişib onun hərəkatlarına etiraz edirdilər. Bəzən açıq təhqirlər və söyüşlər də gəlirdi. Həsən bəy də elə bunu gözləyirdi. Oxucuların sükut etməsi onun üçün ölümə bərabər olardı.

Qəzet cəmiyyəti hərəkətə gətirmişdi. Həsən bəy hər bir məqalə üçün oxuculardan aldığı söyüş məktublarını sevinclə yoldaşlarına və ailəsinə oxuyur və bu barədə danışdı. O, yeni başlayan müxbirlərə və qəzetin əməkdaşlarına olduqca həssas yanaşırdı. Çox vaxt aldığı zəif məqalələri ehtiyatla sahibinə qaytarıb onun nöqsanlarını başa salırdı.

Həsən bəy kırımlıardan, Volqaboyu tatarlarından və sibirli-lərdən ərəb dilində məqalələr alırdı. Həsən bəy ərəbcəni yaxşı bilən bir Qazan mollası tapıb bu məktubları tərcümə etdirib nümunə kimi məqalə müəlliflərinə qaytarır, ana dillərində yazmalarını xahiş edirdi. Bu müxbirlər sonra öz dillərində yazmağa başladılar. Həsən bəy onlara öz ana dillərində yazmağı öyrətməklə fəxr edirdi. Həsən bəy öz əməkdaşlarından və müxbirlərdən ana dilindəki mahnıları, nağılları, misalları, atalar sözlərini toplamağı xahiş edir və onlara yazırdı ki, bunları bərk-bərk qoruyun: “Sizin bir zaman qəzet və jurnallarınız olacaqdır”.

Həsən bəy ömrünün axırına qədər saf türkcə tərəfdarı olmuşdur. Türk dilinə ərəb və fars kəlmələrinin qatılmasının əleyhinə idi. O, bu barədə çox yazmışdır. Onun “Əkinçi”sinin dili bütün Qafqaz müsəlmanları arasında aydın anlaşılırdı.

Həsən bəy qəzet üçün Rusiyada hürufat tapmadığından onu İstanbuldan gətirməyə məcbur olmuşdu. O, birinci nömrəni çıxarırkən çəkdiyi əziyyətləri “Həyat” qəzetində (№129, 28 de-

kabr 1905-ci il və №3, 4 yanvar 1906-cı il – T.A.) təsvir etmişdir. Bu barədə danışmağı artıq bilirik.

Həsən bəy əhalini oxumağa alışdırmaq məqsədi ilə həmişə qəzeti satış miqdarından çox çıxarıb pulsuz paylayırdı. Lakin əhali bu pulsuz qəzeti də oxumaq istəmirdi. Bəzisi qəzet oxumağı günah hesab edir, bəzisi isə buna şeytan əməli kimi baxırdı. Avamlar qəzeti əllərinə almaqdan qorxurdular. Onlar deyirdilər: “Qəzətdə allah, peyğəmbər barəsində heç bir şey yoxdur. Adam qəzeti əlinə alanda bir təhər olur”.

Çar hökumətinin bəzi sadıq məmurları qəzetə yazılmaq haqqında düşünmək belə istəmirdilər. Onlar bunun hökumətə zidd bir hərəkət olmasından qorxurdular. Gürcüstanı ram edən məşhur qəhrəmanın atası, qvardiya polkovniki Əlibəy Əlixanov Həsən bəyin ona göndərdiyi qəzeti oğlu ilə özünə qaytarıb nifrətlə belə yazmışdı: “Təəccüblənirəm, redaktor çarın sadıq xidmətçilərinin hökumət tərəfindən nəşr edilməyən qəzeti oxuyacağını necə olur ki, anlamır”. Təəssüf ki, müsəlmanlar içərisində də çardan qorxaraq, qəzet oxumayanlar çox idi. Bunların sayı hətta allahın qorxusundan qəzet oxumayanların sayından daha artıq idi.

Həsən bəy çarın sadıq növçülərinin oxuculara təsir edəcəyindən ehtiyatlanaraq inam təlqin etmək üçün növbəti dəfə qəzeti idarələr vasitəsilə göndərməli oldu. Qəzet hətta kağız və rəng pulunu ödəyə bilmirdi. Lakin bunlar Həsən bəyi ruhdan salmırdı. O, deyirdi: “Mən adamları qəzet oxumağa öyrədəcəyəm, alışandan sonra özləri qəzətsiz darxacaqlar”. Həsən bəy qəzetin müntəzəm çıxmasına var qüvvəsi ilə çalışırdı. Bütün maaşı qəzetin ehtiyacına sərf olunurdu. Onun bir dəqiqə boş vaxtı yox idi, gimnaziyadakı boş vaxtlarını da qəzetə həsr edirdi. Qəzetin çıxması üçün hər şeydən əl çəkməyə hazır idi. Birinci il qəzet iki həftədə bir dəfə çıxırdı. O, sonralar qəzetin həftədə bir dəfə nəşr olunmasına icazə ala bildi. Lakin maddi və texniki səbəblərə görə bu arzusunu həyata keçirə bilmədi. Bu, çox çətin iş idi. Qəzetin öz mürəttibləri yox idi. Həsən bəy qubernator mətbəəsinə gedib mürəttiblərə yalvarmağa məcbur olurdu. Çox vaxt Həsən bəy özü mürəttiblərə kömək edirdi.

Bir dəfə fransız qəzetinin bir müxbiri Bakıya gəlib çıxmışdı. O, Rusiyada, xüsusilə, Bakıda qəzet işini öyrənirdi, bütün

Rusiyada türk dilində çıxan yeganə qəzetlə maraqlanıb Həsən bəyin yanına gəlmişdi. Qəzetin üç il müddətində yalnız 300 abunəçisi olduğunu bilincə müxbir təəccüblə Həsən bəyə baxıb hərərətlə demişdi: “Siz qəhrəmansınız, bizim Fransada bu cür imkansız qəzetlərdə işləyən tapılmaz. Sizin gücünüzə heyran qalmışam. Görünür, siz öz xalqınızı çox sevirsiniz”.

Qəzet yavaş-yavaş öz işini görürdü. Əvvəllər qəzeti ancaq tanışlar, şagirdlərin valideynləri və hökumət idarələrində oxuyurdular. İndi isə artıq ucqarlardan, Rusiyanın daxili quberniyalarından: Penzadan, Tambovdan, Ryazandan, Xəzərin yeni məskunlaşmış o tayından abunələr gəlirdi. Qəzetə öz hekayələrini, şerlərini və tənqidi məqalələrini göndərən müəlliflərin də sayı artırdı. Təəssüf ki, oxucuları ayıldan bu ilk ədəbi nümunələri əl gəzdirib çap etməyə heç bir imkan yox idi. Qəzetin növbəti nömrəsini vaxtında yığıb və buraxmaq üçün mürəttib çatmırdı. Qəzetin tirajını artırmaq üçün vəsait yox idi.

1879-cu ildə Kırım dilində birinci qəzet buraxan İsmayıl bəy Qaskirinski Həsən bəyə məktub yazıb qəzet buraxmaq üçün ona xeyir-dua verməsini və qəzetin idarə olunmasına rəhbərlik etməsini xahiş etmişdi. Bu məktub Həsən bəy üçün böyük bir bayram idi. O: “Bizim başqa bir qəzetimiz də olur. Gələcəkdə isə üçüncü, dördüncü və daha çox qəzetlərimiz olacaqdır” deyərək, uşaq kimi sevinir, “Tərcüman”ı və onun uğurlarını məhəbbətlə izləyirdi. O, İsmayıl bəy Qasprinskiyə məsləhət görürdü ki, ərəb və fars sözlərindən qaçsın və təkidlə bildirirdi ki, yalnız Kırımda başa düşülən spesifik sözlərdən də uzaq olsun. Qasirinski həmişə Həsən bəyin məsləhətlərinə qulaq asır, bunları nəzərə alırdı. Son illərdə qəzet qafqazlıların yaxşı başa düşdüyü bir türkcədə çıxır və buna görə də həvəslə oxunurdu.

1877-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə başlandı və o yavaş-yavaş möhkəmlənməkdə olan “Əkinçi” qəzetinə çox ziyan vurdu. Qəzetə iki sensor nəzarət etməyə başladı. Əvvəlcə dövlət senzoru, sonra isə qubernator özü oxuyur, hər bir kəlməyə etiraz edirdi. Oxucular qəzətdə müharibədən xəbər tutmaq istəyirdilər. Başlanğıcda isə rus ordusu məğlub olurdu. Qəzet də ancaq müvəffəqiyyətlər haqqında yazmalı idi. Müharibə məsələ-

ləri barədə susmaq lazım gəlirdi. Rus qəzetlərindən alınmış, Moskvada bərk çovğun olması və quşların göydə donması kimi xəbərləri də çıxarırdılar. Həsən bəyə deyirdilər: "Siz bunu yazmaqla allahın bu soyuğu ruslara belə göndərdiyini müsəlmanlara göstərmək istəyirsiniz". Xalq isə getdikcə daha çox qəzetlə maraqlanır və onun mənfəətini anlayırdı.

Qəzetin bağlanması qorxaraq Həsən bəy çox ehtiyatla hərəkət edir, rus ordusunun ilk vaxtlardakı uğursuzluqları, onun siyasi və maliyyə məsələləri barədə ən kiçik məlumatdan belə uzaq qaçırdı. Qəzetdə kənd təsərrüfatı xəbərləri, gigiyenaya dair və s. məqalələr dərc olunurdu. Ona görə də qəzetin məqsədi itmişdi, oxucu marağına cavab vermir. Lakin Həsən bəy, nəyin bahasına olursa-olsun, qəzeti qoruyub saxlamaq istəyirdi. O, qəzetə tamamilə kənd təsərrüfatı məzmunu verdi. Bununla belə hökumət qəzetə şübhəli və təhlükəli bir nəşr kimi baxırdı.

Nəhayət, qəzet bağlandı. Həsən bəy qəzetin bağlanması mənasibətilə oxuculardan və dostlarından təəssüf dolu məktublar alırdı. Onlar Həsən bəyə ikinci bir qəzet çıxarmağı məsləhət görürdülər. Ancaq bu, artıq mümkün deyildi, hökumət Həsən bəyi təqib edirdi.

Həsən bəyin Bakıda qalması təhlükəli sayıldığından hökumət 1879-cu ildə onu "nəzakətə" sürgün etmək qərarına gəlmişdi. Ona Kuban vilayətinin şəhərlərindən birinə və ya Qərbi Gürcüstana köçməyi təklif etmişdilər. Həsən bəy özü könüllü olaraq başqa vilayətə getməkdən boyun qaçırdı. Hökumət bir il Həsən bəylə necə rəftar edəcəyini bilmədi. Onu Bakıda, müsəlmanların mərkəzində saxlamaq təhlükəli idi, məktəbdən çıxarmaq isə mümkün deyildi. Çünki o, yaxşı müəllim idi, xalq onu bir müəllim, məhv olmuş ilk və yeganə türk qəzetinin redaktoru kimi tanıyırdı. Başlıcası, Zaqafqaziyanın hər güşəsində onu sevirdilər.

Hökumət Həsən bəyin direktor K.K.Çermakə çox hörmət etdiyini bildiyindən Çermakə müraciət edib onu birtəhər Yekaterinodara (indiki Krasnodara), Qafqaz Stavropoluna və ya Kutaisə getməyə razı salmağı tapşırırmışdı. Həsən bəyə bu yerlərdə müfəttişlik, hətta hər hansı məktəbin direktorluğu vəzifəsini təklif edirdilər, hər nə cür olsa onu Bakıdan çıxarmaq lazım idi.

1877-78-ci illər Çeçenistan və Dağıstan üçün dəhşətli oldu. Gah orda, gah burda üsyanlar baş qaldırırdı. Hökumət, Qafqazda ümumi üsyandan qorxurdu. Buna görə də Həsən bəy həmişə arzuolunmaz element kimi uçotda olduğundan onu müsəlman əhalisinin mərkəzində saxlamaq ağılsızlıq idi.

Çermak düz bir il hökumət idarələri ilə yazışaraq Həsən bəyi öz vətəninə getməyə razı salmağın mümkün olmadığını bildirmişdi. Nəhayət, 1879-cu ildə Həsən bəy Çermakın xatirinə vəzifədən azad olunması üçün ərizə verdi. Çermakə dəxli olmasa da, Həsən bəyin gözlədiyi kimi, hökumət onu ona görə işdən azad etdi ki, bu insan müsəlman idi və qaranlıqda olan öz müsəlman qardaşlarını maarifləndirmək istəyirdi. Onun ərizəsi qəbul edildi, lakin həyatı xırdalıqlarına qədər nəzarətə alındı. Realni məktəbin direktoru (milliyyətə çex) Çermak da işdən çıxmalı oldu.

Hökumət həmişə Həsən bəydən çəkinirdi. Yaşlı quberniya müşavirlərindən biri Həsən bəyə demişdi: "Biz istəyirdik başınızdan neft töküb sizi diri-diri yandıraq. Siz olmasaydınız bizim dilsiz-ağızsız qoyun sürüsü ilə işimiz asan olardı". Hökumətə, həqiqətən, sakit qoyun sürüsü lazım idi.

1878-79-cu illərdə Zaqafqaziyada aclıq baş vermişdi. Xalq bu bəladan qurtarmaq üçün yenə də öz dostu, köhnə müəllim Həsən bəyə müraciət edirdi. Həsən bəy aclıq çəkən kəndlilərin dərdinə ürəkdən acıyır, bu barədə qəzetlərə yazır, dayanmadan hökumət idarəsinə müraciət edir, kəndə yardım edilməsini tələb edirdi. O, məsləhət görürdü ki, taxıl çatmırsa, Rusiyadan yazıb gətirmək mümkün deyilsə, əhalini İran düyüsü ilə təmin etmək olar. O, qəzetlərdə düyüden necə çörək bişirmək haqqında məsləhətlər verirdi.

Şəhər və kənd aclarının Həsən bəyə müraciət etməsi jandarmın ona qarşı şübhəsini daha da artırdı. Həsən bəyin yaşadığı mənzil üzərində nəzarət daha da gücləndi.

1877-ci ildən başlayaraq jandarmalar hər gün Həsən bəyin mənzilində qaravul dururdular. Onlar özlərini ev qulluqçusunun qardaşı, qohumu kimi qələmə verərək vaxtlarını gecə-gündüz mətbəxdə keçirir, onun yanına kimlərin gəlməsinə və nə danışmalarına göz yetirirdilər.

1878-ci ildə Həsən bəyin arvadının qohumlarından iki zabit, yenicə işğal olunmuş Türkünstanə gedərkən bir neçə günlüyə Bakıda dayanmaq qərarına gəlib öz qohumlarının evinə gəlmişdilər. Onların hər ikisi çərkəzi paltar geyinmiş, bellərinə xəncər və tapança bağlamışdı. Hər ikisi hündürboylu idi və vüqarlı görünürdü.

Bu zabitlər gələrkən Həsən bəyin mətbəxindəki təşvişə tamaşa etmək çox maraqlı idi. Xörək bişirən qadın, dayə və onların qohum-qardaşı – jandarmalar ağlaya-ağlaya Həsən bəyin arvadını mətbəxə çağırub yalvarmışdılar ki, onları öldürməsinlər, onların təqsiri yoxdur, buraya öz arzuları ilə gəlməmişlər.

Mətbəxdə çox çətinliklə sakitlik yaratmaq mümkün olmuşdu. Ancaq bundan sonra Həsən bəyin üzərində nəzarət daha da güclənmiş və artıq onun özü və ailəsi bu şəraitdə yaşaya bilməmişdi.

Həsən bəy Bakı quberniyasının Göyçay qəzasındakı doğma Zərdab kəndinə köçməyi qərara aldı. Bu köçmə o vaxt Həsən bəy üçün həddindən artıq arzuolunmaz bir hal idi. Bakıda yaranmış yeni qaydalarla əlaqədar onun şəhərdə həll edəcəyi işlər var idi. Şəhər təsərrüfatı yerli hökumətin caynağından çıxarılıb daxili idarəçiliyə verilmək mərhələsində idi. Əhaliyə Şəhər Dumasına üzvlər seçmək hüququ verilmişdi. Lakin əhalisinin 75 faizi müsəlmanlar olan bu şəhərdə müsəlman hüququ, sadəcə, ayaqlar altında idi. Müsəlmanlardan deputatların yalnız beşdə biri seçilə bilərdi. Müsəlmanlar – şəhərin yerli sakinləri onlara rəva görülən bu hüququn gülüncülyünü, şəhərin doğma sahibləri kimi onun sərəncamçısı olduqlarını anlamırdılar.

Şəhər idarəçiliyi qaydalarında dəyişiklik tələb etmək barədə mülkiyyətçi müsəlmanların təklifi, allah göstərməsin, hamıda dəhşətli ikrah doğurdu. "Nazirlərin qərarından şikayətlənməkmi olar?" Lakin Həsən bəy belə ədalətsizliklə barışa bilmirdi. Onun özünün Bakıda heç vaxt heç bir mülkiyyəti olmamışdı. Lakin ədalət naminə aydınlaşdırmaq istəyirdi ki, müsəlmanlar nə üçün öz hüquqlarından məhrum ediləblər. Təkbaşına qubernatorun yanına gedərək, məsələnin mahiyyətini anladıb bildirmişdi: "Xəbərdarlıq edərim ki, Bakı şəhərinin müsəlmanları ədalətsizlikdən

hiddətlənəblər. Axı onlar şəhərin 75 faizini təşkil edirlər, əgər siz tədbir görməsəniz, onların görüşünə getməsəniz, Şəhər İdarəsini dağıdacaqlar".

Qubernator bu bəyanata çox ciddi yanaşaraq, şəxsən Tiflisə gedib canişin vasitəsilə nazirin yeni əmrini almışdı. Bundan sonra deputatların üçdə biri müsəlmanlardan, üçdə biri ruslardan, üçdə biri isə ermənilərdən ibarət olmalı idi. 1880-ci ildə Həsən bəy Zərdab kəndinə getməmiş Şəhər Dumasında işlər belə gedirdi. Həsən bəy gedəndən sonra elə birinci deputat seçkisində erməni deputatlar məsələ qaldırdılar ki, deputatların üçdə birinin müsəlmanlar olması barədə nazirin əmri qanuni deyil – əsas qanuna görə, müsəlmanlar beşdə bir qədər olmalıdır. Əsas qanuna görə, Şəhər Dumasına seçilən deputatların beşdə biri müsəlmanlar oldu. Beləliklə, əhalisinin 75 faizi müsəlmanlar olan bir şəhərin Dumasında cəmi 5–6 nəfər müsəlman deputat əyləşdi. Onların, demək olar ki, hamısı iclasların aparıldığı rus dilini bilmirdi.

1895-ci ildə deputatlardan biri – Hacı Q.A. Zərdaba gəldi və müsəlmanların Şəhər İdarəsində necə kölə vəziyyətinə salındığını göz yaşları içərisində söylədi. O, Həsən bəydən xahiş etdi ki, belə kədərli vəziyyətdən çıxmaqda onlara nəsə bir kömək göstərsin. Həsən bəy vəziyyətlə tanış olmaq üçün Bakıya gedib Şəhər Dumasının bir iclasında olmuşdu. 5 müsəlman deputatdan 3-ü ayaqlarını altına qısıb sakitcə yatıbmuş. Həsən bəy qəzəblə Dumadan çıxıb və həmin axşam şəhər rəhbərliyinə müraciət etmişdi. O bildirmişdi ki, müsəlman deputatların yalnız öz maraqlarını güdməsindən xəcalət çəkir. Dumaya layiqsiz, qızıl torbalı dolu olanlar təyin edilir. Qanundan şikayət vermək lazımdır ki, müsəlman şəhərinin deputatlarının yalnız beşdə biri özlərindəndir və s.

Rəhbərlər – varlılar Həsən bəyin qanundan şikayət vermək barədə təklifini dəhşətlə rədd etdilər. Həm də, yəqin, Dumada varlıların hökmranlığının əldən getməsindən qorxaraq, kütlənin isə sakitcə onları idarə edənlərə tabe olacağını düşünürək etiraz barədə düşünməkdən belə çəkildilər. Belə olanda Həsən bəy müsəlman hüquqları barədə ədalətsizliyi əsaslı, inandırıcı şəkil-

də sübuta yetirərək, nazirə şikayət məktubu yazdı. Bu xahişlə o, bütün imkanlı müsəlmanların yanına getdi və hər yerdə onu dəhşətlə qarşıladılar – çar qanunundan şikayətlənməkməni olar? Heç kəs Həsən bəyin bu ərizəsinə imza atmadı. O, məktubun altına şərti «Pirəli Pırbudaq oğlu» imzası qoyaraq nazirə göndərdi.

İş elə gətirir ki, Pirəli Pırbudaq oğlunun (yazan Həsən bəy idi) savadlı yazılmış məktubu nazirin diqqətini cəlb edir, ərizəni qubernatora qaytarır (o vaxt Roqe idi), bu xahişin araşdırılmasını tələb edir. Roqe H.Z.Tağiyevi çağırır soruşur: "Burada yazılanlar doğrudurmu, mən müsəlmanlara kömək edə bilərəmmi?" Bu yerdə Tağiyev və digər varlılar etibarsız təbəələr cərgəsinə düşməkdən qorxmamış, hamıda görünməmiş cəsarət yaranmış və məlum xahişə qoşulmuşdular. Keçmiş şəhər başçısı Pretski-yə kömək etmişdilər ki, Pirəlinin – həqiqətdə Həsən bəyin söylədiklərini təsdiqləsin. Qanun dəyişdirilir və deputatların yarısının müsəlmanlardan, yarısının isə xristianlardan seçilməsinə icazə verilir.

Bundan sonra müsəlman deputatlar başlarını qaldıraraq bir balaca gün gördülər. Bu qayda 1906-cı ilədək davam etdi. Ermənilər və ruslar rəhbərliklə birlikdə Dumanın belə tərkibindən şikayət etdilər. Nazirlik yenidən deputatların üçdə birinin ermənilərdən seçilməsinə qərar verdi. Bu vaxt artıq Həsən bəy xəstə idi və enerji ilə işləyə bilmirdi.

Şəhərdə görüləsi işlər çox, gənc qüvvələr isə az idi. Hər halda əl-ələ verib işləmək olardı. Lakin 1879-cu ildə Çeçenistan və Dağıstan üsyanlarının sədasi hələ unudulmamışdı. Həsən bəy belə bir vaxtda inzibati idarələrdən və təqibdən qorxaraq kəndə çəkilmək qərarına gəldi. O, 1880-cı ildə ailəsi ilə bərabər Zərdab kəndinə köçdü.

Zərdabda işləmək üçün geniş meydan vardı. O, birinci növbədə burada maarifin yayılmasına çalışırdı. Zərdab kəndi Göyçay, Şamaxı, Ərəş qəzalarının başqa kəndləri kimi şeyxlərin nüfuzu altında idi. Şeyx Əlibaba Göyçay və Ərəş qəzalarında, Şeyx Hacı Süleyman isə Şamaxı qəzasında şahlıq edirdi. Şeyxlərin nüfuzu hətta Allahın nüfuzundan da böyük idi. Avam kəndli-

lər çətinliyə düşəndə Allahı deyil, şeyxi çağırırdılar. Şeyxlər bir adama özünü suya at desəydi, həmin adam düşünmədən özünü suya atardı.

Kəndlilər hər şey üçün: uşaqları, özləri azarladıqda, arvad doğmayanda, düşməndən qorunmaq istədikdə, əkini quraqlıqdan qorumaq istəyəndə, xülasə hər bir çətinliyə düşəndə şeyxə müraciət edib, bütün var-yoxlarını ona "hədiyyə" verirdilər. Şeyx öz müridləri ilə istədiyi kimi rəftar edirdi. Onların yalnız mal-dövlətini deyil, hətta qızlarını və arvadlarını da əllərindən alırdı. Başları dumanlanmış avam kəndlilər öz qızlarını və arvadlarını şeyxə verməklə savab iş gördüklərini zənn edirdilər. Həsən bəy birinci növbədə ən acgöz şeyx Əlibaba və onun üç qardaşından yapışdı. Həsən bəy var qüvvəsilə şeyxin bütün mürdar işlərini avam camaata göstərmək və onların gözlərini açmaq istəyirdi.

Həsən bəyin arvadı kəndli uşaqlarına dərs verir, tez-tez qadınları başına yığib onlara ruscadan hekayələr tərcümə edib oxuyur, əl işləri, barama qurdu becərmək və sairə öyrədirdi. Şeyxlərin təsiri getdikcə azalırdı. Həsən bəy Zərdabda məktəb açmaq üçün uzun müddət çalışdı. O, məktəb tikdirmək üçün on iki min manat pul əldə edə bilmişdi, lakin şeyx yatmamışdı. O, məktəb açılmasına razılıq verənlərə lənətlər yağdıracağını elan etdi. Məktəbi tikmək vaxtı çatanda hər cür kömək etməyə söz vermiş kənd camaatı toplaşaraq onlara məktəb lazım olmadığını söylədi və lazım olan şeyləri verməyi öhdəsindən atdı.

Bu vaxt Həsən bəy Bakıya gedib şeyxlərin yalnız maarifə əngəl törətdiklərini deyil, ümumiyyətlə, qorxulu bir fanatizm qüvvəsi olduqlarını sübut etdi. Qubernatorun qərarına görə, Şeyx Əlibaba iki qardaşı ilə bərabər Qafqazdan Rusiyaya sürgün edildi. Şeyxin tərəfdarları dəhşətli cəza verilməsinə gözləyirdilər, lakin ya Allah, ya da öz ağılı Həsən bəyi hiyf etdi. Xalq şeyxin gücsüzlüyünü gördü. 1896-cı ildə Həsən bəy yenidən Bakıya köçəndə isə şeyxi yalnız fanatik qocalar xatırlayırdılar.

Kəndlilərin ikinci düşməni qolçomaqlar və polis idi. Bunlarla mübarizə etmək nisbətən asan idi. Vergi yığılarkən qolçomaqlar ağırlığı yoxsul kəndlilərin üzərinə saldıqda Həsən bəy onlara

açıqdan-açığa vergini verməməyə çağırırdı. Həsən bəy qolçomaqların gözünün qarşısında vergi qanunlarını kəndlilərə başa salır və verdikləri pullara qəbz almalarını onlara öyrədirdi. Kəndlilər koxaların və ağsaqqalların onlardan nə qədər artıq aldığını görəndə özləri onları söyürdülər. Həsən bəy çox sevinirdi, "Məşədi bir də keçəl Vəliyə kələk gələ bilməz" deyirdi.

Polislər Həsən bəydən çox qorxduqlarından və onu sevmədiklərindən Zərdab kəndinə az-az gəlirdilər. Kəndlilər deyirdilər ki, "Pristav və naçalnik kəndə gələndə elə sıxılırlar ki, üfürülmüş köpük kimi partlayırlar". Həsən bəy onların "işləri" barəsində Bakı və Tiflis qəzetlərinə yazırdı, onlar isə aldıkları rüşvətə cavab verməli olur, cəzalanırdılar.

Kəndli-müsəlmanların üçüncü bədbəxtliyi onda idi ki, torpaq sarıdan onları hər yandan incidirdilər. Kiçik bəylər hər halda kəndlilərlə sakit davranırdılar. Varlı bəylər isə rüşvətlə və pulla aldıkları sənədlərlə kəndliləri yaxşı torpaqlardan vurub çıxarırdılar. Lakin onlar üçün ən böyük bəla xəzinə idi. Ən yaxşı torpaqlara xəzinə iddia qaldırırdı. Kəndlinin olan-qalan qəpik-quruşu öz pay torpağını xəzinə torpağı olmaqdan qoruyub saxlamağa gedirdi. O özü də xəzinəyə məxsus idi, lakin o, sanki, xəzinə torpağı üstündə iynə üstündə oturmuş kimi idi. Kənddə Həsən bəy kəndlilərin istifadəsində olan ata-baba torpaqlarından heç vaxt faydalanmamışdı. Əgər onun torpaq mübahisəsi olmuşdusa, bu həmin torpağın xəzinəyə məxsus olmaması və buna görə də kəndlidən alınmaması, ondan həmişə kəndlinin istifadə etməsi və köçürülənlərə verilməməsi ilə bağlı idi. Bu zaman hökumət Qafqazı var gücü ilə köçürülənlərlə məskunlaşdırmaq istəyirdi.

Həsən bəy Zərdabda yaşayarkən kəndlilərin ehtiyacları: yollar, suvarma işləri, bataqlıqlar və təbii sərvətlər haqqında qəzetlərə bir sıra məqalələr yazırdı. Onun məqalələrinin çoxu hökumət qəzeti olan "Zemledelceskaya qazeta"da çap olunurdu. O, bu qəzətdə işləmək üçün Petroqrada getmək təklifi almışdı. Onu çox yaxşı maaşla bu qəzetin Qafqaz şöbəsi müdirliyinə təyin etmək istəyirdilər. Lakin Həsən bəy vətəninə ayrılmaq istəmədi. O deyirdi: "Mənim məqalələrim yaxşıdır, çünki bunları azad adam yazır. Dövlət qulluğuna getsəm dilim bağlanar".

Həsən bəy kənddə qəzetə olan ehtiyacı bir daha açıqca görək yenidən qəzet çıxarmağa təşəbbüs etdi. Onun məktəb açmasından narazı olan kənd qolçomaqları və polis məmurları bu təşəbbüsdən daha da qorxaraq hökumətə Həsən bəyin Türkiyə sultanının agenti olması və Qafqazı Rusiyadan ayırmağa çalışması haqqında donos verdilər. Bu donosu yoxlamaq üçün qubernator özü Zərdab kəndinə gəldi. Bu may ayında – ağcaqanadların divar kimi adamın qabağını kəsdiyi, onların əlindən nəfəs almaq mümkün olmayan bir vaxtda baş vermişdi. Yazıq qoca qubernator ağcaqanadlardan, istidən əziyyət çəkərək Həsən bəyə atılmış böhtanın ağ yalan olduğunu görüb onu yanına dəvət etdi və 1878-ci ildə fransız müxbirin söyləmiş olduğu kimi dedi: "Görünür, siz bu zavallı xalqı çox sevirsiniz ki, həm iqlimdən, həm də ləyaqətsiz adamlardan gələn bu qədər bəlalara dözürsünüz və bütün hallarda kəndi tərk etmirsiniz".

Vicdansız kənd sakinlərinin böhtanı aydınlaşsa da, hakimiyyətin gizli şübhəsi və inamsızlığı qalmaqda idi. Əgər Həsən bəy "Əkinçi"ni nəşr etməyə 7 il əlləşib-vuruşmuşdusa, bu diyarda yeni qəzet yaratmağa daha çox vaxt tələb olunurdu. Nəşrini davam etdirmək üçün bu qəzet zəruri olaraq hökumətin tələbləri ilə hesablaşmağa məcbur olacaqdı. Həsən bəy isə bunu bacarmır və istəmirdi.

Həsən bəy Zərdabdan Bakıya onun şagirdi Kuzminin nəşr və redaktə etdiyi "Kaspi" qəzetinə bir çox məqalələr göndərirdi. O, eyni zamanda Tiflis qəzetlərinə də yazırdı. Qəzet redaktorları Həsən bəyi çox sevirdi və onun yazılarını çox vaxt baş məqalə yerində dərc edirdilər.

Həsən bəy kənddə "Tərcüman" qəzeti gətirdirdi. O, bu qəzeti çox sevirdi və "Əkinçi"nin yetişdirməsi hesab edirdi. O, bu qəzeti özündən daha artıq Zərdab mollaları üçün gətirdirdi. Həsən bəy qəzeti mollaya verib deyirdi: "Al bu qəzeti minbərdə oxu, burda yazılanlar sənin nağıllarından daha faydalıdır".

Həsən bəy yaxşı vəkil olduğundan kəndlilər çox vaxt yardım üçün ona müraciət edirdilər. Kəndlilər yazdığı ərizə üçün zəhmət haqqı olaraq Həsən bəyə 3–4 manat vermək istədikdə Həsən bəy onlara deyirdi: "Bax, "Tərcüman" qəzeti üç manat tutur,

sən bu pulu qəzetə ver, ya özün oxu, ya da ver mollanız məs-ciddə oxusun".

1896-cı ildə Həsən bəy ailəsi ilə bərabər Bakıya köçüb gimnaziyada xidmətə başladı.

Həsən bəyin Zərdabda yaşadığı 16 il müddətində Bakıda bir çox ictimai xadimlər yetişmişdi. Vaxtilə Həsən bəyin oxumağa düzəltdiyi dəmirçi oğlu indi bütün ölkədə tanınan doktor olmuşdu. Artıq onlarca gimnaziya şagirdinə və tələbəyə rast gəlmək olardı. Bütün bunlar Həsən bəyi çox sevindirirdi. Həsən bəy bu gəncləri çox sevirdi və onlara qayğı ilə yanaşırdı. Şöhrət üçün deyil, xalq üçün işləyən gənclər həmişə Həsən bəyə bir mənəvi ata kimi baxır və onun yolu ilə gedirdilər. Həsən bəy bu gənclərin hər bir təşəbbüsünə səs verib sözlə və işlə onlara kömək edirdi.

90-cı illərdə ictimai işlərdə çalışmaq üçün dərnəklər, xeyriyyə cəmiyyətləri düzəltməyə başladılar. 70-ci illərdə Həsən bəy belə işlərə çox çətinliklə başlamışdı. Həsən bəy ilk xeyriyyə cəmiyyəti yaranmasını "Həyat" qəzetinin 28 dekabr 1905-ci il tarixli 129-cu nömrəsində təsvir etmişdi (Həmin məqalə «Həyat» qəzetinin 25 noyabr (№107) və 8 dekabr (№115) 1905-ci il nömrələrində dərc olunmuşdur – T.A.). Qiraətxanalar, kitabxanalar və nümunəvi məktəblər açılırdı.

Müəllimlərin ilk qurultayı da keçirildi. Qurultayda kəşfəndirici münaqişə baş verdi (1906-cı ildə keçirilən həmin qurultayda H.Zərdabi və N.Nərimanov arasında yaranan fikir ayrılığı nəzərdə tutulur – T.A.). 1906-cı ildə keçirilən həmin qurultayda H.Zərdabi Görkəmli adamlardan biri təklif etdi ki, hökumətdən bizim qərarın təsdiqlənməsi "tələb olunsun". Həsən bəy buna belə cavab verdi: "Biz hələ "tələb etmək" həddinə çatmamışıq, biz hələlik yalnız "xahiş" edə bilirik. Səs-küy salmaq və özünü gözə soxmaq istəyən adamlar Həsən bəyin bu sözünü hökumətə qulluq göstərmək kimi qələmə verirdilər. Həsən bəy qulluq göstərmək üçün yaranmamışdı. O, heç bir hay-küysüz və ədasız, "tələb etmək"lə qorxutmadan hökumətdən nəyi bacarırdısa almışdı.

1897-ci ildə Həsən bəyin kürəkəni Ə.M.Topçubaşovun H.Z.Tağıyevdən icarəyə götürdüyü "Kaspi" qəzetində Həsən bə-

yin işi çox olurdu. Həsən bəyin türk dilində qəzet yaratmaq arzusu ondan asılı olmayan səbəblərdən baş tutmadı. Həsən bəy və Topçubaşov "Kaspi" qəzetində senzuranın imkan verdiyi dərəcədə müsəlmanların maraqlarına xidmət göstərməyə cəhd edirdilər. Həsən bəyin yazılarının çoxu baş məqalə olurdu. Elmi, çox populyar məqalələrdən başqa, Həsən bəy ömrü boyu xalq həyatının və arzularının hər hansı bir cəhətinə işıqlandırma-yan bir cəhət sətir də yazmamışdı.

Həsən bəy Bakını müsəlmanların maariflənməsi üçün mərkəz kimi götürürdü. Bakının mənafeyi Həsən bəyə çox yaxın idi. Dumanın gələcək deputatı kimi öz adətli üzrə şəhərin qayğılarına çox həvəslə yanaşırdı. Şəhərin keçmiş başçısı Rayevski Həsən bəyin dəfnində demişdi: "Dumanın iclaslarında Həsən bəyin nitq və qeydləri olmasaydı, mən Bakının özünüidarəsi işlərini yoluna qoya bilməzdim".

Həsən bəy Şəhər İdarəsində həmişə məktəb komissiyasının üzvü olurdu. İbtidai şəhər məktəblərinin hamısı Həsən bəyin əli ilə açılmışdı. O, bu məktəblər üçün lazım olan şeyləri tələb edirdi. Tiflisdə və Bakıda ali məktəb açmaq məsələsi ortaya çıxarkən politexnikum üçün böyük məbləğ buraxılması təklif olunmuşdu. Həsən bəy Duma iclasında belə demişdi: "Qoy şəhərimizdə kasıblar üçün daha çox ibtidai, peşə, kənd təsərrüfatı məktəbləri açılsın. Tiflis üçün lazım olan yüz minləri şəhərin neft sənayesi sahibləri: Qukasovlar, Montaşovlar, Xatışovlar və başqaları verməlidirlər. Çünki politexnikumda çəkilən vuran İvanın və ya dartaçı Abdulun uşaqları deyil, onların uşaqları oxuyacaqlar".

Şəhərə su kəməri çəkilməsi ilə bağlı məsələ müzakirə olundu. Həsən bəy çoxlu xoşagəlməzliklə üzlənmişdi. Ambarsum Məlikov və dəmtutanları Zuğulbada ona məxsus ərazidəki mənbədən içməyə yaramayan suyu şəhərə gətirmək istəyirdilər. Həsən bəy kimi yüksək təhsilli deputata hansısa Məşədi-Kərbəlayilər 8 min manat pul gətirmişdilər ki, o, Zuğulba su kəməri barədə "yalnız sussun" – nə hə desin, nə də yox. Bu təklif Həsən bəyi gözündən yaş gəlincəyədək təhqir etmiş və cənab deputatları qovmuşdu. Həsən bəy bütün qüvvəsi ilə Zuğulda su kəmərinə etiraz etsə də, hansı yollarla bu xətt çəkildi.

Şəhər torpaqlarından keçən neft kəməri borularından vergi tutulurmu? – Bu məsələnin müzakirəsində Həsən bəy belə sözlər eşitməli olmuşdu: "Səfilin heç nəyi yoxdur və bizim cibimizə girir – mərhəmət göstərib deputat seçirlər, 125 havayı gedir (Həsən bəy Şəhər Dumasında təmənnasız işləyirdi), o isə bizim əksimizə gedir!" Duma deputatlarının çox hissəsi boru sahibləri idi.

Daha böyük biabırçılıq tramvay məsələsi zamanı olmuşdu. Şəhərdə işləyən konkə məşhur varlıların əlində idi. (Çoxusu Sovet hakimiyyətinin çəkdiyi tramvayı gördü). Varlılar konkadan yaxşıca qazanc götürürdülər və onu əldən vermək istəmirdilər. Hər dəfə konkənin tramvayla əvəz olunması barədə qərar müzakirə olunarkən bu və ya digər mülahizələrlə deputatlar ya işi pozur, ya da təxirə salırdılar. Həsən bəy yaxşı bilirdi ki, varlı konkə sahiblərinin tamahkarlığından başqa, istək olarsa, bütün digər maneələrdən qaçmaq olar. O, konkə icarədarlarının daşını daş üstündə qoymur, onları utandırır, biabır edirdi. Lakin meydana tək döyüşmək olmur - Həsən bəyə, sadəcə, söz vermirdilər və şəhər varlıları arıq atlarla yol getməkdə davam edirdilər.

Həsən bəy qəzetdə və Şəhər Dumasında işləməklə bərabər, müsəlmanların fəaliyyətinin ən kiçik təzahürləri ilə də maraqlanırdı. 1905-ci ildən sonra sayı çoxalmış qəzetlərin işçiləri və nəşirləri, müəllimlər, yeni başlayan yazıçılar, mətbuat işçiləri Həsən bəylə həmişə görüşür və onunla məsləhətləşirdilər. Həsən bəy onları ruhlandırır, onların müvəffəqiyyətlərilə maraqlanırdı.

Birinci xalq mahnıları kitabını nəşr etdikdən sonra (onun yığdığı atalar sözü nəşr edilməmiş qaldı) Həsən bəy ədəbiyyatçı gəncləri xalq yaradıcılığı ilə məşğul olmağa çağırırdı. O, gənclərə söylə mahnıları, nağılları, atalar sözlərini yığmağı məsləhət görürdü.

Həsən bəy bütün ömrünü xalq üçün işləmiş və bir dəfə də olsa öz xalqından küsməmişdi. O, heç vaxt bəziləri kimi demirdi: "Müsəlmanlar onlar üçün çalışmağa layiq deyillər, edilənləri qiymətləndirməyi bacarmırlar." Həsən bəy deyirdi: "Qiymət, öz işin üçün mükafat, tərif və s. axtarma. Xalq üçün çalış, o arxan-ça gedəcək və səni qiymətləndirəcək. Bunun üçün əvvəlcə onun inamını qazan". Həsən bəy bütün ömrü boyu onun xidmətlərini necə qiymətləndirdiklərinə nəzər salmadan çalışmışdı.

Həsən bəy onun ardınca gedən gəncləri öz uşaqlarından artıq sevirdi. Müsəlmanların həyatından bəhs edən ilk zəif tamaşa onu hədsiz sevindirmişdi. O, nə qədər ki, gözə bilirdi, gənc türk truppasının səhnəyə qoyduğu tamaşaların birini də buraxmırdı. Bizim birinci bəstəkarımız Üzeyir bəy Hacıbəyov Həsən bəyin "Kaspi" redaksiyasında ona dediyi sözləri unutmamışdır. Həsən bəy ona: "Sən elə bir teatr yaz ki, iştirak edənlər oxusunlar" demişdi. Həsən bəy skleroz olmasına baxmayaraq, onu teatra buraxmaq olmazdı, birinci Azərbaycan operasına qulaq asmağı çox arzulayırdı. (Opera Həsən bəy öldəndən sonra tamaşaya qoyulub – T.A.).

1905-ci ildə ermənilərlə müsəlmanlar arasında düşmənçilik gedən kədərli qara günlərdə Həsən bəy bu iki qardış millət arasında səpilməmiş ədavət toxumunun aradan qaldırılması üçün var qüvvəsi ilə çalışırdı. O, bu işin hökumət fitnəkarlığı olduğunu açıqdan-açığa deyir və sübut edirdi. O, 1905-ci ilin fevralında nümayişkarcasına bir surətdə Balabəy Lalayevin cənazəsinin dəfnində iştirak edərək ona son ehtiramını göstərdi.

Həsən bəy məktəbin ən yaxşı birləşdirici vasitə olduğunu bildiyindən türklər və ermənilər üçün qarışıq məktəblər açmağa çağırırdı. 1905-ci ildən 1907-ci ilə qədər Həsən bəy öz əmək qabiliyyətini itirdi. Lakin buna baxmayaraq o, sonadək redaksiyada işləməkdən əl çəkməmişdi. Şəhər Dumasına son seçki keçirilərkən Həsən bəy sklerozdan əziyyət çəkirdi. Bir kimsə ona "seçkidə iştirak etmə" demədi. Səsvermə qutusu qoyuldu və ona səs verdilər. Bunu ondan gizlətsələr də, o elə hey təkrarlayırdı ki, "Dumanın ıclasına getmək lazım idi". Onu evdə böyük çətinliklə saxlamaq olurdu.

Həsən bəy 1907-ci il noyabrın 28-də, çərşənbə axşamı günü vəfat etdi. Ölümündən əvvəl o, evdə ailə üzvlərinin dilə tutmasına baxmayaraq, yenə redasiyaya getmişdi...

Oxucu səriştəsiz hazırlanmış bu bioqrafiya ilə tanış olaraq, onun mahiyyətini anlayaraq, razılaşar ki, bu vaxtadək azərbaycan türkləri arasında belə bir xadim olmamışdır. Öz xalqını belə fədakarlıqla sevən başqası nə vaxtsa olacağını – kim bilir?

M. F. AXUNDOVUN H. ZƏRDABIYƏ I MƏKTUBU

Bizim əzizimiz və gözümüzün işığı Həsən bəy, sən hər qəzetində bir müsəlman tayfasına elmin fəzilətini və səmərətini zikr edib bizə hey təklif edirsən: elm öyrənin, elm öyrənin... Çox yaxşı, sözün bəməna və nəsihətin müfid və xeyirxahlığın sabit. İndi biz hazırıq ki, sənin nəsihətini əmələ gətirək. Bizə də görək elmi harada öyrənək və kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək? Əgər şəhərlərdə öyrənək, şəhərlərdə məktəbxanalar yoxdur. Əgər külli şəhər xalqı padşahlıq məktəbxanalarda oxusalar, yer tapılmaz. Deyəcəksən ki, özümüz şəhərlərdə məktəbxanalar bina edək. Çox yaxşı, hansı istitaət ilə?

Bərfərz ki, etdik, müəllimləri haradan alağ? Türki və farsı və ərəbi dillərində elm bilən müəllimlər yoxdur və bu dillərdə elm kitabları yoxdur, pəs necə edək? Deyəcəksən ki, rus dilində oxuyun, öyrənin. Çox yaxşı, şəhərlərdə məktəbxanalar açdıq, rus dilində elm öyrənməyə başladıq. Aya, ünas və kənd əhlimiz necə etsinlər, kəndlərdə də məktəbxanalar açaq və müəllimlər gətirdək ya yox? Əgər deyirsən açın, insaf elə, hansı istitaət ilə və hansı qüdrət ilə?

Dövləti-qəviyyəyi-Rusiya bu istitaət və qüdrət ilə, hələ kəndlərdə məktəbxanalar bina etməyibdir, biz fığərə necə edək? Əgər deyirsən ki, kənd əhli qalsın, ancaq şəhər xalqı elm öyrənsin, onda sənin muradın əmələ gəlməz, bir gül ilə bahar olmaz. Şəhər xalqı kənd əhlinə nisbət qətrədir dəryaya nisbət. Elmin mənfəəti o surətdə zahirdir ki, kaffeyinas, Prus xalqı kimi və Yeni dünya xalqı kimi, ünasən və zükürən elmdən bəhrəyab ola. Pəs bica yerə bizə tənə etmə, əl çək bizim yaxamızdan, buna ancaq şakir ol ki, dövləti-Rusiyanın təhti-himayətində keçən zəmanələrin qoşunkeşliyindən, çapqınından azad olub, asayış tapmışıq və zindəganlıqdan razıyıq. Elm öyrənməyə istitaət gərək, ittifaq gərək, vəsilə gərək. Əvvələn, istitaətimiz yoxdur, səbəbini izhar etməyə cürət yoxdur. İttifaqımız da yoxdur. Qafqaz səfhesində sakin olan müsəlmanların yarısı şiədir, yarısı sünnü.

Şiələrin sünnülərdən zəhləsi gedir, sünnülərin şiələrdən. Heç biri bir-birinin sözünə baxmaz. İttifaq haradan olsun?

Vəsiləmiz dəxi yoxdur. Ondan ötrü ki, türki və farsı və ərəb dillərində on beş ilin müddətində ancaq bir yarımqıç savad kəsb etməyə qadirik. Əgər müttəsil oxusaq, aya bu dillərdə elmi necə öyrənək? Sənin sözünə qoy osmanlılar və qızılbaşlar baxsınlar. Pəs olar niyə elmsizdirlər? Külli Ərəbistan bisavaddır, ərəblər ya dilənçilik, ya çapavulçuluq edirlər. Külli Anatoliya bisavaddır, külli İran bisavaddır. Ancaq İstanbulda və Tehrandə və Təbrizdə beş-altı nəfər yazan və oxuyan tapılır. Səbəb odur ki, müsəlman dillərində oxumaq çətindir.

Bir də şikayət edirsən ki, sənin qəzetini alan yoxdur. Sözün çox hesabı. Kim alsın? Vəqta ki, şəhərlərdə və kəndlərdə və obalarda xanzadəmiz, bəyzadəmiz, sövdəgərzadəmiz, əkinçilərimiz, sərkərlərimiz, çobanlarımız oxumaq və yazmaq bilmirlər, ünas əhli hakəza, qəzeti alıb neyləsinlər? Cırsınlar, tullasınlar? Külli İrəvan quberniyasının xalqı türki oxumaq bilmir. Qalan yerlərdə ki, bir paraları filcümlə oxumaq, yazmaq bilirlər, alıblar, dəxi nə istəyirsən? Sənin muradın o vaxtda kamilən bitər ki, bizim hətta çobanlarımız da Prus çobanları kimi oxumaq, yazmaq bilələr və ünas tayfamız da oxumaq bilər. Təvəqqə edirəm ki, mənim bu kağızımı biduni-ziyad və nöqsən onun cavabı ilə öz qəzetində basasan.

Yazıldı Qafqaz səfhesində sakin olan milləti-islamın təqdiren Vəkili-naməlumunu tərəfindən.

Əvvəli-yanvar, sənə 1877.

“Əkinçi” qəzeti, №2, 18 yanvar 1877-ci il

H. ZƏRDABİNİN M. F. AXUNDOVA İ CAVABI

Daxiliyyə

Ey mənim dostum Milləti-islamın təqdirən vəkili-naməlumunu (məktubat fəslində çap olunan kağıza cavabdır). Sizin kağıza cavab yazmaq sonraya qalsın, indi lazım bilib ərz edirəm ki, o kağız qışın çilləsində olan çovğun kimi onu diqqət ilə oxuyanın bədəninə qorxu lərzəsi salır. Əlhəqq bizim zəmanədə elmsiz qalan millət mürur ilə puç olmağı məlum və aşkardır və əgər elm təhsil etmək üçün istitəət, ittifaq, vəsilə gərək imiş və ola bilməz imiş, pəs belədə sizin kağız bəzi elm təhsil edənlərin sözünü təsdiq edir ki, deyirlər gələcəkdə müsəlman milləti dəxi ziyadə bisəmərə olacaq... Çünki sizin kağız onu diqqət ilə oxuyanın çoxuna belə təsir edə bilər, ona binaən bu əvvəlinci cavabımda ərz edirəm ki, iş həqiqət belə deyil. Elm təhsil etmək biz Qafqaz müsəlmanları üçün elə düşvar deyil ki, siz buyurursunuz. Bu halda bizim vilayətdə ildə 100 manat verməyə tavannası çatan 500 adam tapılar və əgər onlardan 200-cən adam işdən xəbərdar olub, öz millətini bisəmərə olmaqdan mühafizət etmək istəyə, onlar hər ildə 20 min manat cəm edə bilər.

Ey mənim dostum, heç bilirsinizmi ki, bu məbləğ ilə nə qayırmaq olar? Əvvələn, on ilə bir çapxana açmaq olar ki, orada qəzet və elm kitabları çap olunub müftə və ya bir cüzi qiymətə xalqa paylansın. Saniyən, Tiflis və ya qeyri şəhərdə bir məktəbxana açmaq olar ki, hər 3 yüz ev o məktəbxanada öz xərci ilə bir uşaq oxutsun. Orada onlara türk, fars, ərəb dillərini öyrədib elm kitabları ilə təlim etməyi öyrədəndən sonra hər uşağı göndərən icma onu aparıb öz şəhərlərində və ya kəndlərində ildə evə bir manat vermək ilə bir məktəbxana açmağa bilər. Belədə tamam Qafqazın şəhərlərində və kəndlərində məktəbxana açdırma bilər ki, orada öz dilimizdə uşaqlarımız təlim olunsun və yəqin ki, ol vaxtda indikindən yaxşı müsəlman oluruq.

Bilirəm, mənim dostum, bu sözü eşidib güləcəksiniz ki, bu xəyaldır. Doğru deyirsiniz, həqiqət, bu xəyaldır. Amma onun xəyal olmağına səbəb biz özümüzük. Bizə ki, göydən kömək

gəlməyəcək, əgər bisəmərə olmaqdan özümüzü mühafizət etmək istəyirik, qəflətdə olmaq nə lazım. Yəqin deyəcəksiniz ki, ittifaqımız yoxdur, sünni, şiə sözü buna mane olur. Əzizim, bizim zəmanədə və bizim vilayətimizdə sünni, şiə sözü məhz anlamaz ağzında qalıb. Pəs, mənim dostum, halva demək ilə ağz şirin olmaz, siz də mənim kimi baldırınızı çıxmalayıb meydana daxil olun ki, bəlkə zikr olan xəyal əmələ gəlsin, yoxsa doğru deyirsiniz ki, bir gül ilə bahar olmaz.

“Əkinçi” qəzeti, №2, 18 yanvar 1877-ci il

H. ZƏRDABİNİN M. F. AXUNDOVA II CAVABI

Ey milləti-islamın təqdirən vəkili-naməlumunu (keçən nömrədə çap olunan kağıza cavabdır), cənabınız biz müsəlman tayfası üçün elm öyrənmək dişvar olduğunu bu dəlil ilə həm sübut edirsiniz ki, müsəlman dillərində yazıb-oxumaq çətinidir. Doğru buyurursunuz, bizim dillərdə yazıb-oxumaq çətinidir və buna səbəb bizim hürufatdır ki, onların bəzi yazılmağına (zir, zəbər, puş), onu bir-birinə düzmək çətin olduğuna və bəzisinin sədəsı bir olduğuna_ onlara bir-birindən təfavüt vermək çətinidir. Amma həqiqət heylə çətin deyil ki, siz buyurubsunuz. Bu halda bizim məktəbxanalarda heç bir qayda olmadığına onlar çox yaman gündədir və buna səbəb uşaqlarımızı təlim edənlərdir ki, elmi-təlimdən əsla bixəbər olduğuna əvvəlinci gündən onların zəhləsini qaçırdıb, onların oxumaqdan rəğbətini kəsirlər. Amma bunilə belə bizlərdən Quran oxumağı bilməyən çox azdır. Çünki Quran oxumaq da oxumaqdır, ona binaən bizim, yasin mollası çox və əsli molla az olmağına səbəb məhz yazıb oxumaq çətin olmağı deyil, onun bir qeyr ümdə səbəbi həm var. Adam yazıb-oxumağı bir tək məktəbxanada öyrənməz. Məktəbxana işin ibtidası üçündür. Gərək məktəbxanadan çıxandan sonra həm oxumaq və bundan ötrü lazımdır ki, qəzetlər, jurnallar, kitablar olsun ki, onları oxumaq ilə elm və savad kəsb olunsun. Pəs bizim yasin mollası çox olmağa səbəb oldur ki, yasin ona lazım olduğuna məktəbxanadan çıxandan sonra onu oxuyub, əlbəttə, bir qeyr uğumlu şey olseydi, onu da oxuyub yasindən başqa şeyi də oxumağı bilirdi.

Çünki qəzeti yasin mollası da oxuya bilir və qəzet ümdə belə kəslər üçündür, ona binaən cavabınız müştəri az olmaqdan şikayət elədiyimizə bizə tənə vurmaq bicaadır və bunu sübut etməkdən ötrü müştərimizin siyahısını çap edirik ki, siz insaf ilə ona mülahizə edəsiniz: Badkubədən 12 (3 rus), Qubadan 3, Şirvandan 3, Göyçaydan 3, Səlyandan 2, Qarabağdan 9, Şəkiddən 7, Gəncədən 1 (erməni), İrəvan quberniyasından 11, Tiflis quberniyasından 13 (2 molla), Dərbənddən və Dağıstanın qeyr yerlərin-

dən 35 (1 molla), Rusiyanın qeyr yerlərindən 20. Cəmiən 119, əzcümlə 3 molla.

Pəs, mənim dostum, Qafqazda üçcə molla var imiş.

“Əkinçi” qəzeti, №3, 3 fevral 1877-ci il.

M. F. AXUNDOVUN H. ZƏRDABİYƏ II MƏKTUBU

Həsən bəy, fevralın üçüncü günündə və üçüncü nömrədə yazılan cavabı oxudum və küll ilqa olunan sözlərə kamilən etiqad etdim. Gəl bir tədbir edək. Əgər səlah görürsən, əvvələn, sən Bakı şəhərində ətfali-zükürə üçün kompaniya tərtib edib bir məktəbxana açmaqdan ötrü türki dilində bir müxtəsərcə proyekt, yəni tərhəndazlıq yaz. Saniyən, vilayətin mütəməvvillərindən və xalqın məzacından təsərrüfə olan əşxasdan on iki nəfər çay içməyə öz mənzilinə dəvət et. Axund Molla Cavad sədri-məclisi-ruhani dəxi bu on iki nəfərin birisi olsun. Salisən, proyektini olara oxu və aqlın kəsən dəlalilindən məktəbxana açmağın vəcudunu olara təlqin elə və təklif et ki, hümmət göstərsinlər, bir kompaniya tərtib etsinlər, necə ki, eyməni camaatı tərtib edibdir və kampaniyanın əvvəlinci üzvləri bu on iki nəfər olsun. Sonra olar başqa kəslərdən öz təvəssütlərilə bu kəmpaniyaya üzvlər daxil etsinlər. Rabiən, gəl sən hər şəxsdən yüz manat təmənnə etmə, əlli təmənnə et ki, kompaniyaya versinlər və küll Bakı quberniyasından yüz nəfərin əvəzinə iki yüz nəfər siyahi et. Hər birisi əlli manat versə, guya, yüz nəfərin hər biri yüz manat verən kimidir. Sonra bu tədbirin nəticəsi hər nə olsa, qəzetində yaz elan et ki, mən dəxi oxuyum. Əgər Bakı əhli bir belə əməli-xeyrə iqdam etsə, sair şəhərlərdə məktəbxanaların açılmağını və kompaniyalar tərtib olunmağını, yəqin bil, mən zamin.

*Vəkili-naməlumi-millət
"Əkinçi" qəzeti, №5, 3 mart 1877-ci il*

Firudin bəy KÖÇƏRLİ

AZƏRBAYCAN DÖVRI MƏTBUATININ QISA İCMALI

Otuz il bundan əvvəl Bakıda türk dilinin Azərbaycan ləhcəsində nəşr olunmağa başlayan "Əkinçi" birinci müsəlman qəzeti idi. Bu qəzetin banisi keçmiş müsəlman pedaqoqu və hazırda məşhur ictimai xadim olan Həsən bəy Məlikov idi. Qayğısız və heç şeyin fikrini çəkməyən, "xoş keçmişin" ənənələri əsasında tərbiyə alan, hər cür yeniliyə qarşı fanatik münasibət bəsləyən Zaqayqaziyada yaşayan azərbaycanlıların o zamankı geri vəziyyətini nəzərə alaraq, əlbəttə, "Əkinçi" qəzetinin böyük müvəffəqiyyət qazanacağını gözləmək olmazdı. Həqiqətən, qəzet ilk nömrələrindən soyuq və qeyri-səmimi qarşılandı. Cəmiyyətin bəzi təbəqələri isə qəzetə güclü düşmən müqaviməti göstərdi.

Redaktorun işgüzar və məzmunlu məqalələri, istedadlı şair Hacı Seyid Əzim Şirvaninin müsəlmanları fəal və mənalı həyata səsləyən gözəl şeirləri ucuz-bucaqsız səhrada yüksələn fəryadı xatırladırdı, cavabsız qalan bir çağırış idi. Bundan əlavə, cənab Məlikov ehtiyatsızlıq edərək öz qəzetində vaxtsız olaraq dini şəbehələr (şaxsey-vaxsey) məsələsinə toxundu və bununla da şiiəlik tərəfdarlığının qızgın hiddətinə səbəb oldu. Hər tərəfdən redaktorun üstünə məzəmmət və biabırçı həcrlər yazan başqa şairləri bu cəhətdən xeyli geridə qoydular.

Hadiyül-Müzəllin adlı birisi Qarabağdan redaksiyaya redaktorun adına biabırçı söyüşlər göndərdi. Cənab Məlikov bir qədər ixtisarla bu həcvi "Əkinçi"də dərc etdirərək ona diqqəti cəlb edən aşağıdakı qeydi verir: "Cənab Hadiyül-Müzəllin Qarabağının aşağıda zikr olunan həcvinə onların xahişinə müvafiq tamamilə çap elətməyə izn olmadı... Amma o cənab və onu fitləyən əşxaslar məyus olmasınlar ki, belə kamallı söz pünhan qalacaq. Fikrim budur ki, bizim Zərdab kəndində, Qarabağın sərhəddində bir daş qoydurub, onun üstə zikr olan həcvi tamamilə qazdırmaq ki, gələcəkdə bizim evlidlər o yadigarı baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmət ilə milləti-islami qəflətdən ayılmaq istəyən vaxtda necə nadanlara rast gəlmişəm."

Üç il ərzində qəzetdə dərc edilmiş mühüm materiallardan görünür ki, onun əsas məqsədi faydalı kənd təsərrüfatı biliklərini həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən ölkənin əhalisi arasında yaymaqdan ibarət olmuşdur. Aqronomiya sahəsində yaxşı mütəxəssis olan və sadə xalqın dilini bilən Həsən bəy Məlikov qəzetin hər nüsxəsində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə dair çox maraqlı və faydalı məqalələr dərc etdirirdi. O, eyni zamanda, elmi məlumatları asan bir şəkildə, sadə və anlaşılıqlı bir dildə oxuculara çatdırmaqda yüksək məharət göstərirdi. Bizim fikrimizə görə, bu məqalələr indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Əgər onlar müəyyən bir sistem halına salınıb, Azərbaycan dilində nəşr edilən dövri jurnallarda çap olunarsa, kəndlilərə fayda verə bilər.

Lakin "Əkinçi" öz oxucularını bu cür gözəl materiallarla təmin etməsinə və ümumiyyətlə, ayıq və mənalı istiqamətinə baxmayaraq o, uzun müddət davam edə bilmədi və əhatə olunduğu nadan, qaranlıq mühitlə ağır mübarizədə öz fəaliyyətini dayandırdı.

"Zakavkazyə" qəzeti, №2, 21 dekabr 1906-cı il

HƏSƏN BƏY MƏLİKOV

Bu fani dünyanı, onun əzab və əziyyətlərini həmişəlik tərk edib aramızdan getmiş Həsən bəy Məlikov müsəlmanlar arasındakı məşhur ictimai xadimlərdən biri idi.

Biz Həsən bəylə 1906-cı ilin avqustunda Bakıda müsəlman müəllimlərinin qurultayında tanış olmuşduq. Həsən bəy həmin qurultaya sədr seçilmişdi. Yaşının çox olduğuna baxmayaraq peşəkar xarakter daşıyan hər hansı bir məsələnin həllində o canlı zəkaya, xeyli təcrübə və biliyə malik olduğunu büruzə verirdi və müsəlmanlar arasındakı ikisüfətli ibtidai məktəblərin nəzdində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə şöbələr açılması üçün təhsil üzrə ölkənin ali rəisliyi qarşısında vəsatətdə bulunmaq fikrini də ilk dəfə o ortalığa atmışdır. Böyük həyatı təcrübəyə və fitri zəkaya malik olan Həsən bəy hər şeydən daha çox bizim məktəblərin təbii ehtiyaclarına və tələblərinə diqqət yetirirdi: o, boş və gurultulu ibarələri sevmirdi və həyatla az tanış olan bəzi gənc pedaqoqların söylədiyi nitqlər, görünür, onu dilxor edib əhvalını pozurdu; bütün bunlarla birlikdə, onda böyük səbr var idi və başqalarının mülahizəsinə lazımı bir hörmətlə yanaşırdı.

Həsən bəyin əsas xidmətlərindən biri bundan ibarətdir ki, o öz həmməzhəblərinin oyanmasına ilk təkan vermişdir. Biz hələ keçən ilin dekabrında "Zakavkazyə"də Həsən bəyin "Əkinçi" qəzeti haqqında rəy vermişik. ("Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı", "Zakavkazyə", 1906, №2–T.A.) "Əkinçi"nin məqsədi müsəlmanların mədəniyyətsiz kütlələri arasında faydalı kənd təsərrüfatı biliklərini yaymaq idi.

Qəzet bu məqsədi izləyərək, öz səhifələrində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə dair sadə xalq dilində xeyli müxtəlif məlumat verir, torpağı gübrələməyin ən yeni qaydalarını göstərir, bu və ya digər təkmilləşdirilmiş kənd təsərrüfat alətlərinin tətbiqi haqqında yazırdı.

AZƏRBAYCANIN MAYAKI

"Əkinçi"nin 50 illiyi münasibətilə qəzetin banisi Həsən bəy Məlikov Zərdabının xatirəsinə

Bundan əlavə, qəzet öz oxucularına təbabətə, hifz-səhhəyə, fiziologiyaya və sairəyə dair bir çox faydalı məsləhətlər verirdi. "Əkinçi" qəzetində "Müsəlmanların geridə qalmasının səbəbləri", "İslam tərəqqiyə mane olurmu?" və bu kimi vacib məsələlərə toxunan çox ciddi məqalələr də dərc olunurdu.

Bu və başqa məsələlərə dair "Əkinçi" qəzetinin əsas əməkdaşları – Əhsənül Qəvaid, Heydəri, sabiq şeyxülislam Hüseynzadə, Əsgərağa Gorani, Nəcəf bəy Vəzirov tərəfindən yazılmış faydalı məqalələr indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Lakin, təəssüf ki, bu qabaqcıl adamların bilik və elm ziyasını müsəlmanların cahil kütlələri arasında yaymaq cidd-cəhdləri və onları daha yaxşı və şüurlu bir həyata çağırışçıları təsəlliverici bir nəticəyə gətirib çıxarmadı və müsəlmanlar əvvəlki kimi yənə də elm və maarif məsələlərinə laqeyd qaldılar. Hələ bu azdır, onların bəziləri Həsən bəydən xahiş etmişdir ki, onları rahat büürəxsən və elm haqqında bu "səmərəsiz" hədyanlarla onları əziyyətə salmasın.

"Əkinçi"nin 1876-cı il 7-ci nömrəsində Həsən bəyin dostlarından bir nəfər "S" imzası ilə yazdığı məktubunda ondan soruşur ki, bu "elmi-əbdan" ("Elmi-əbdan" ifadəsi altında şəriət dərslərindən başqa bütün elmlər nəzərdə tutulur -T.A.) haqqında yazmaqdan nə vaxt əl çəkəcəkdir. Öz şübhəsini ifadə edərək bildirir ki, Həsən bəy bu "elmi-əbdan" məsələsi ilə işi o yerə gətirib çıxaracaqdır ki, qəzeti bağlanacaqdır. Həsən bəy öz dostu "S"-ə cavab verib deyir ki, peyğəmbərin dünyəvi elmlərin həyat üçün əhəmiyyəti və zəruriyyəti haqqındakı sözlərini müsəlmanlar çoxdan unudublar və o, həmin sözlərin əhəmiyyət və mənasını bərpa etməyi özü üçün müqəddəs vəzifə sayır. Buna görə də azərbaycanlıların yeganə qəzeti olmaq etibarilə, "Əkinçi" dərvişlik edib, öz oxucularına "1001 gecə" nağılları danışa bilməz; bu qəzet öz qüvvəsi daxilində cəhalət zülmətindən allahın işıqlı dünyasına çıxmaqda öz həmməzhəblərinə kömək etməyə borcludur.

"Zakafqazye" qəzeti, №256, 6 dekabr 1907-ci il

...Həsən bəy xalqın tərəfində olmaqla özünü həmişəlik şəxsi-maddi qazanc və maraqlardan məhrum etmişdi -- bu onun sadə, rahat, ciddi təbiətinə tamamilə uyğun idi. O ali təhsil almış ilk Qafqaz müsəlmanlarından biri idi, yaxşı xidməti mövqə qazana bilirdi. Lakin Həsən bəy ömrünün sonunadək fədakar bir himayədar kimi boynuna düşən yükü təmənnəsiz olaraq daşıdı, öz xalqının maariflənməsi, onun həyatı mənafeyinin qorunması yolunda mübariz, pioner, mayak oldu, ailəsinin hər hansı bir qazancı üçün heç nə etmədi. O öz proqramını həyata keçirmək üçün harada imkan gördüsə, tapdısa oraya getdi. Həsən bəy 1865-ci ildən ömrünün sonu olan 1907-ci ilədək davam edən fəal mübarizəsində belə hərəkət etdi...

...Çox keçmədi ki, Həsəy bəyin adı məşhurlaşdı: onu keçmiş Bakı Quberniyasından uzaqlarda da tanıdılar. Onun barəsində təkcə Zaqafqaziyanın deyil, Şimali Qafqazın da bir çox mərkəzlərində danışmağa başladılar. O vaxtkı həyat şəraitinə şüurlu münasibəti olanların hamısı onun tərəfində və onunla idi. Lakin həddindən artıq cəhalət vardı, özbaşına və satqın hakimiyyətin yol yoldaşı olan yarısavadlı mollaların, qolçomaqların və bütün qara qüvvələrin kütləyə təsiri də kifayət qədər böyük idi. Hər hansı bir işıqdan və həqiqətdən uzaq bütün bu ünsürlər, təbii ki, həyatı şüurlu surətdə qurmaq və möhkəmləndirməkdə yeganə güclü vasitə olan xalq özünüdərkini oyatmağı qarşısına məqsəd qoymuş qorxmaz pioner-novatora qarşı idi...

...Həsən bəyin həyatında bir vacib hadisə ona hücumları daha da gücləndirdi: bu onun evlənməsi idi. Tale gənc təhsilli dağlı qız Həniyə xanım Abayevanı həyat yolunda onunla rastlaşdırdı. Həniyə xanımın əslisi balkar idi. Balkarlar (bulqar, balkar) Elbrus dağlarının ətəklərində yaşayan türk mənşəli kiçik xalq

idi. Məşhur kabardin, çərkəz və osetin familiyaları ilə qohumluğu olan Abayevlər familiyası balkarların içərisində saylarının çoxluğu ilə seçilirdi. 8–9 yaşlarında olanda qızı Tiflisdəki müqəddəs Nina məktəbinin pansionuna qoymuşdular və o buranı əla qiymətlərlə bitirmişdi.

Həsən bəyin qurduğu işlək Xanım Abayevaya bu məktəbin divarlarını tərk etməyə imkan vermədi. Bütün adətlərin əksinə olaraq Həsən bəy özü elçi düşdü, məktəbə molla gətirdi və burada kəbin kəsildi. Beləliklə, gənc Hənifə xanım Məlikova-Zərdabi sevimli Balkariyası və onun möcüzəli dağlarının yerinə Xəzər dənizi sahillərinə gəlib düşdü. Burada onu tale yoldaşı ilə birgə iş və şan-şöhrət gözləyirdi.

Artıq bu cür görünməmiş izdivac müsəlmanlar arasında sözsöhbət doğurmuşdu. Həsən bəy öz cavan zövcəsini çadrasız gəzməyə çıxaranda bakılılar uşaqlarının müəlliminə heyrət və qeyzlə baxırdılar. Unutmaq lazım deyil ki, Bakı o vaxt Zaqafqaziyanın bütün müsəlman mərkəzləri içərisində ata-baba ənənələrinə daha çox sadıq idi. Küçədə müsəlman qadınlarla bağlı belə hallar, hətta çadraya bürünsə belə, təkə onların yaxınlarına deyil, bütün həmməzhəblərinə qarşı biabırçılıq və təhqir sayılırdı. Şəriət qaydalarının cahil şərhçiləri, guya, dinin tələblərinin açıq-aşkar pozulduğunu bildirirdilər. Həsən bəyin "əleyhdarları" qəddar hücumları artırır, ünvanına ən kəskin sözlər söyləməkdən çəkinmir, hətta onu və arvadını daşa basırdılar.

Lakin Həsən bəy bilirdi ki, bu işi kim törədir. O bilirdi ki, bugünkü düşmənləri sabah inananda ki, qadını qadağalar altında və alçaldılmış vəziyyətdə saxlamaq olmaz, qadın kişinin ən yaxşı dostudur -- ərinin yükünü yüngülləşdirməyə isə tam imkanı olmalıdır, onda Həsən bəyin dostlarına çevriləcəklər. Buna görə də Həsən bəy heç nəyə məhəl qoymadan, tutduğu yoldan dönmədən irəliləyir, özünün ən yaxşı nümunəsi ilə müsəlman qadınların vəziyyətinin yüngülləşməsinə və yaxşılaşmasına çalışırdı. Qadının rolu barədə belə baxışların ən yaxşı tərəfdarını və təmsilini o, xoşbəxtlikdən, özünün təhsilli və güclü xanımında tapmışdı. Həsən bəyin sağlığında Hənifə xanım Məlikova bu işin öhdəsindən gərçəkədən və ləyaqətlə gəlmişdir.

Artıq Həsən bəy tək deyildi: Hənifə xanımın şəxsinə o, kəndərini də, sevincini də bölüşən həqiqi dost, güclü köməkçi, dəyərli əməkdaş qazanmışdı. Bu gənc ər-arvadın əməkdaşlığı tam həyatı gücü və uğurların cazibəli mənzərəsi ilə xalq naminə birgə səyin nəticəsi olaraq ümumi məqsədlər uğrunda nailiyyətlər qazanmaqda yeni perspektivlər və təzə üsullar yaradırdı.

... "Əkinçi" !..

Bu sözü qəlbən titrəmədən və həyəcənsiz söyləmək olmur: onda hər bir azərbaycanlı üçün nə qədər müqəddəslik var. "Əkinçi" müstəqil Azərbaycanın, onun dilinin, xalq mahnılarının, poeziyasının, ədəbiyyatının, tarixinin möcüzəli emblemidir. Bu bütün azərbaycan xalqının ifadəsi və nişanıdır, onun gücünün, azad əməyə sevgisinin, ideya və ideallarının aşkara çıxmasıdır. "Əkinçi" və Həsən bəy Məlikov-Zərdabi, Həsən bəy Məlikov-Zərdabi və "Əkinçi" tarixdə və xalq yaddaşında elə qaynayıb-qovuşmuşdur ki, onlar bir-birindən ayrılmazdır. Onlar birlikdədir və ayrılmazdır. Azərbaycan barədə danışanda, Həsən bəyi xatırlayanda, haqlı olaraq, onun Azərbaycanın və bütün Qafqazın mədəniyyət və maarif, siyasi və iqtisadi inkişaf tarixində ən şərəfli yerlərdən birini tutduğu görünür.

"Əkinçi"nin yaradılması Həsən bəyin öz xalqına pioner xidmətin ən uca zirvəsi oldu. Bununla o nişanverici və xilasedici bir mayak yaratdı. Bu mayakın parlaq işığı ötən yarım əsrdə öləzimməmişdir. Belə faydalı və ruhlandırıcı işıq mənbəyini ehtiramla yad etmək bütün Azərbaycanın, hər bir azərbaycanlının əxlaqi, vətənpərvərlik borcudur.

Əgər bu günün özündə bütünlükdə xalqın mənafeyinə, onun hüquqlarının qorunmasına sədaqətlə xidmət edən, ciddi, obyektiv, həqiqətpərəst mətbuat orqanı nəşr etmək asan vəzifə deyilsə, deməli, "Əkinçi"nin işıq üzü gördüyü vaxtda bu, mübaliğəsiz desək, rəşadət, qəhrəmanlıq idi...

1925

"Literaturny Azerbaycan" jurnalı №4, 2002-ci il

VƏTƏNDAŞLIQ RƏŞADƏTİ

50 il əvvəl, 1907-ci ilin tutqun bir payız günü idi. Neft Bakının mərkəzində möhtəşəm bir izdiham toplanmışdı. Heç bir vaxt misli görünməmiş bu izdiham matəm izdihamı idi. Şəhərin müəssisələri, məktəbləri, dükanları bağlanmış, yalnız azərbaycanlılar deyil, ruslar, ermənilər, yəhudilər və başqa millətlərdən ibarət olan bu izdiham ürəyi əbədi olaraq dayanmış nadir bir insanı, həqiqi bir xalq müəllimini, bütün ömrünü öz xalqının səadəti, mədəni inkişafı uğrunda çətin və gərgin mübarizəyə sərf edən Həsən bəy Məlikov Zərdabi ilə vidalaşmaq üçün toplaşmışdı.

Mərhumun evinin qarşısında, "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və Şəhər Dumasının qabağında mitinqlər keçirildi, onun həyat və fəaliyyəti, xalq yolunda, Vətən yolunda göstərdiyi xidmətlər haqqında alovlu nitqlər söyləndi. Sonra dənizə bənzər insan axını Bibiheybət qəbiristanlığına doğru yönəldi. Cənazənin önündə saysız-hesabsız əklillər, lap qabaqda isə "Əkinçi" qəzetinin çiçəklərlə çərçivəyə alınmış birinci nömrəsi aparılırdı.

Bakı qəzetlərinin matəm nömrələri əllərdə gəzirdi. Qəzetlərdə Rusiyanın müxtəlif şəhərlərindən alınmış başsağlığı teleqramları, mərhumə həsr edilmiş şerlər və məqalələr çap olunmuşdu. Həmin məqalələrdə biz "Yetim qalmış millətin yası", "H.Zərdabi millətin mənəvi atası idi", "Yetim qalmış millət öz böyük atası ilə vidalaşır" kimi ifadələrə rast gəlirik.

Xalqın H.Zərdabini belə yüksək ehtiramla dəfn etməsi, onun dəfn mərasiminin ümumxalq matəminə çevrilməsi tamamilə təbii bir hadisə idi. H.Zərdabinin "millətin mənəvi atası" adlandırılması ani bir hissiyat, matəm əhvali-ruhiyyəsi nəticəsində deyilmiş sözlər deyildi. H.Zərdabi tam 40 il, həqiqətən, Azərbaycanda xalqının mədəni inkişafına atalıq etmişdi. O, ictimai həyat sahəsinə qədəm atdığı ilk günlərdən ömrünün sonuna kimi xalqın kədər ilə kədərlənmiş, sevincilə sevinmiş, onun səadəti yolunda yorulmadan çalışmışdı.

İctimai fikir inkişafı tariximizin yarım əsrə yaxın bir dövrü H.Zərdabinin adı ilə bağlıdır. Bu dövrdə onun tərcümeyi-halı, həyat və fəaliyyəti xalqın tarixi ilə elə qaynayıb qarışmışdır ki, onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir. 19-cu əsrin 60-cı illərindən başlayıb, 20-ci əsrin ilk illərində davam edən dövrdə ictimai-mədəni inkişaf tariximsizdə baş verən elə bir böyük və kiçik hadisə göstərmək mümkün deyildir ki, Zərdabinin orada iştirakı olmasın.

H.Zərdabi Azərbaycan xalqının tarixinə milli teatrımızın banisi, mətbuatımızın yaradıcısı, ilk qız məktəbinin müəssisi, birinci müəllimlər qurultayının təşkilatçısı və sədri, materialist təbiyyat alimi, görkəmli ictimai xadim və fədakar bir müəllim kimi daxil olmuşdur. H.Zərdabinin bu zəngin fəaliyyətinin ən mühüm sahəsi, obrazlı dildə desək, tacı və çələngi onun nəşr etdiyi "Əkinçi" qəzetidir.

Cəhalətin tünd-qaranlığına qərq olmuş feodal Azərbaycanında işıqlı bir ulduz kimi parlayıb ağıllara, zəkalara nüfuz edən "Əkinçi" elə bir həqiqət kitabıdır ki, onun bir səhifəsi belə, öz hikmətini və tərəvətini itirməmiş və heç bir vaxt itirməyəcəkdir. Zərdabi "Əkinçi" qəzetini nəşr etməklə nəinki milli mətbuatımızın, professional mühərrirlik sənətimizin əsasını qoydu, həm də ictimai-mədəni inkişafımızda parlaq bir dövr açdı. Yeni, demokratik ziyalıların, mühərrirlərin bütöv bir nəslini tərbiyə edib yetişdirdi.

"Əkinçi"nin nəşrə başladığı illər Azərbaycan üçün çox ağır bir dövr idi. Bir tərəfdən əsrlər boyu hökm sürən cəhalət, mövhumat, puç Şərq zehniyyəti; digər tərəfdən yerli feodalların zülmü, istismarı və çarizmin milli müstəmləkə siyasəti ölkədə dözülməz bir ictimai-iqtisadi şərait yaratmış, zəhmətkeş xalqı müti bir vəziyyətə salmışdı.

H.Zərdabi sonralar çap etdirdiyi bir məqalədə həmin bu dövrü ürək ağrısı ilə xatırlayaraq deyirdi: "Nə etməli? Hər kəsi çağırıram gəlmir, göstərirəm görmür, deyirəm eşitmir. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan başqa, bir qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözlərimi eşidənlərdən heç bir qanan olmasın, necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş

qoysaq, bir neçə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş mürur ilə əriyibdeşilir, habelə söz də, ələlxüsus, doğru söz mürur ilə cahilin başını deşib, onun beyninə əsər edər. Gördüm, qəzet çıxarmaqdan qeyri əlac yoxdur ki, kağızın üstə yazılmış doğru sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər il on qəzet oxuyandan biri oxuduğunu qansa, onların sayı ilbəil artar, axırda o bənd ki, suyun qabağını kəmişdir və suyu axmağa qoymur, rəxnə tapar və su mürur ilə bəndi uçurub aparar. Sonra düşmənin düşmənlüyü, dostun dostluğu və dost göstərən doğru yolun doğru olmağı aşkar olar".

H.Zərdabi "Əkinçi"ni nəşr etməkdə qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdu. Lakin o zaman qəzet çıxarmaq asan iş deyildi. Yerli xalqın ana dilində qəzet nəşr etmək üçün hökumət orqanlarından icazə almaq son dərəcə çətin bir məsələ idi. Çünki bu təşəbbüs çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə zidd idi. Buna görə H.Zərdabinin Azərbaycan dilində "Əkinçi" adlı qəzet nəşr etmək haqqında 1873-cü ildə hökumətə etdiyi müraciət uzun müddət süründürüldü. Lakin o, inadından dönmədi, aylarla, illərlə hökumət idarələrinə ardı-arası kəsilmədən məktublar, ərizələr göndərməkdə davam etdi. Nəhayət, iki il sonra "Əkinçi"nin nəşrinə icazə ala bildi və qəzetin birinci nömrəsi 1875-ci ilin sentyabr ayına kimi davam etdi, bu müddət ərzində onun 56 nömrəsi çıxdı.

"Əkinçi"nin nəşri feodal patriarxal Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çox böyük bir tarixi hadisə oldu. Mütərəqqi ziyalılar, xüsusən, Rusiyanın ali məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı tələbələr "Əkinçi"ni ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar. Tez bir zamanda qəzetin ətrafında mütərəqqi mühərrirlər qrupu yarandı. H.Zərdabinin başçılıq etdiyi bu qrupa N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani, Əhsənül-Qəvaid, Əsgər bəy Adıgözəlov Gorani, Heydəri və başqaları daxil idi.

H.Zərdabi və onun "Əkinçi" qəzeti səhifələrində tərbiyələndirib yetişdirdiyi başqa mühərrirlər demokratik ideyalar uğrunda mübarizə edən Azərbaycan maarifçiləri idilər...

...H.Zərdabi publisist fəaliyyətində sabit siyasi-ictimai məramnamə ilə çıxış edirdi. O öz məqalələrində hər şeydən əvvəl feodal zülmünə qarşı çıxır, ölkədə hökm sürən hərc-mərcliyi, zülm və istismarı açıqdan-açığa tənqid edib yazırdı ki, "hazırda rəiyyəət padşaha, arvad kişiyyə, uşaq ataya, nökrər ağaya, şagird ustaya mægər qul deyilmi? Bəli, biz hamımız quluq". H.Zərdabi bir qədər də irəli gedərək göstərirdi ki, zülm və istismar dünyanın sahibi olan insanı heyvandan pis vəziyyəətə salmışdır. Müəllif deyirdi: "Heyvən haraya getsə gedir, hər tərəfə istəsə baxır, hər nə istəsə ələyir, nə vaxt kefi istəsə mələyir, ainma insan nəinki öz istədiyini edə bilmir, hətta ürəyi istədiyini kimi danışa da bilmir. İnsanın maliki-dünyalıq ixtiyarı paymal olub, ağı məhz tavanalar (varlılar) üçün işləyir".

İnsanın "ağı məhz varlılar üçün işləyir" qeydindən açıq görünür ki, müəllif insanın heyvandan pis vəziyyəətə düşdüyünü dedikdə, zəhmətkeş xalq kütlələrinin məruz qaldığı qeyri-insani vəziyyəti nəzərdə tuturdu. Başqa bir məqalədə Həsən bəy istismarçılarının insanın qanında yaşayan qurdlara bənzədir və deyirdi ki, bu qurdlar insanın qanını sorub yaşayırlar.

Beləliklə, Zərdabi zülm, zorakılıq, ədalətsizlik və istismar üzərində qurulmuş feodalizm cəmiyyətinə meydan oxuyur, ona nifrət yağdırır, bu cəmiyyətin əsaslarını baltalayır və bütün bunlarla zəhmətkeş kütləni ayılıb, öz insani hüquqlarını başa düşməyə çağırırdı. O, oxuculara izah edirdi ki, "azadlıq olmayan yerdə inkişaf ola bilməz";

H.Zərdabi "Əkinçi" adını öz qəzetinə təsadüfi olaraq qoymuşdu. Bununla o, birinci, bunu demək istəyirdi ki, qəzet ən çox əkinçilərin, daha doğrusu, yoxsul kəndlilərin vəziyyəti haqqında yazacaq, onların arzu və istəklərinin yerinə yetirilməsinə, ağır iqtisadi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına kömək edəcəkdir ki, bu da qəzetin demokratik cəbhə tutduğunu göstərirdi.

Bu adla H.Zərdabi bir də onu demək istəyirdi ki, qəzet hər şeydən əvvəl Azərbaycanın geridə qalmış kənd təsərrüfatının inkişafı məsələləri ilə məşğul olacaqdır.

"Əkinçi"nin səhifələrində buraxılan materialların böyük əksəriyyəti bu iki məsələyə həsr olunan məqalələr təşkil edirdi.

H.Zərdabini ən çox düşündürən məsələ Azərbaycan kəndində dərin kök salan feodal münasibətlərlə mübarizə və kənd təsərrüfatında mədəni üsulların tətbiqi idi.

H.Zərdabi, demək olar ki, hər nömrədə "Əkin və ziraət" ümumi başlığı altında çap etdirdiyi məqalələrində əkinlərin aqronomiya qaydaları ilə becərilməsi, məhsulun artırılması, maldarlığın yaxşılaşdırılması, əməyin, yüngülləşdirilməsi haqqında kəndlilərə faydalı məsləhətlər verirdi. O, kəndlilərə müraciətlə yazırdı: "Yağın yağmayanda Allaha yalvarmaqdan bir şey çıxmaz, zəhmət çəkib, kanallar qazıb su çıxarmaq, yerləri suvarmaq, kənd təsərrüfatını maşınlaşdırmaq lazımdır".

Maarifçi mühərrir insanların həyatında və münasibətindəki bütün mənfi cəhətlərin səbəbini cəhalətdə və elmsizlikdə görür, maarif və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi yolu ilə xalqın həyatında ümumi rifah yaranacağına inanırdı. Buna görə o öz tənqidinin əsas zərbəsinə cəhalətə endirir, şəhər və kəndlərdə məktəblər açılması, zəhmətkeş kütlələrin mədəniyyətə qovuşmağı uğrunda yorulmadan mübarizə edirdi. Bu məqsədlə o, "Əkinçi"nin səhifələrində elmi-əbdan (dünyəvi elmlər) və elmi-əbdan (dini elmlər) məsələsi ətrafında geniş mübahisələr açır, ruhanilərin və başqa mürtəcə ünsürlərin hücumlarına baxmayaraq, üstünlüyü elmi-əbdan verirdi: "Elm iki qism olur: elmi-əbdan, elmi-ədyan və onların hər ikisi bir qeyri aləmdir. Bizlərdə indiyəcən zikr olan elmlərə təfəvüt qoymayıb, onların hər ikisini bir məktəbxanada, bir ustaddan, bir qayda ilə öyrənirlər. Amma bu qayda qədim zaman qaydasıdır. Bizim zamanəmizdə təcərrübat artıb, elmlərin hər birisini oxutmaq üçün qeyri məktəbxana və qeyri müəllim lazımdır. Biz ərz elədiyimiz məktəbxana bizim məktəbxana deyildir ki, orada başımıza qapaz vurub, ayağımızı falaqqaya salıb, qüsl və qeyrə öyrədirlər; elmi-əbdan məktəbxanasıdır ki, onları təzədən bina etmək gərək".

Məlumdur ki, "Əkinçi"nin nəşr olunduğu dövrdə molla məktəblərində və mədrəsələrdə yalnız ərəb və fars dilləri keçirilirdi, azərbaycanlı uşaqlar ana dilində oxumurdular. H.Zərdabi çox kəskin bir şəkildə buna qarşı çıxıb, üsuli-cədid məktəbləri açmağı və məktəblərdə təlim-tərbiyəni xalqın öz ana dilində apar-

mağı tələb edirdi. O yazırdı: "İstəyirsinizsə Azərbaycan milləti yaşasın, qabağa getsin, elmi və mərifəti olsun, ona dil verin, azərbaycanlılar öz dillərini itiriblər. Sizin sözlərinizi onlar anlamırlar. Onların dilini tapın, verin, onlar yazsın, qabağa getsin, məktəblər bina edib, öz dillərində elm təhsil etsin".

H.Zərdabi məqalələrində mövhumu adətlərin üzərinə kəskin hücumu keçirdi. Qəzetində məhərrəmlik mərasimi əleyhinə açdığı kampaniya buna misal göstərilə bilər. Bu kampaniya ilə o, məhərrəmliyi, xüsusən, baş yarmağı vəhşilik kimi qiymətləndirib, bu iy-rənc adəti xalqın arasından çıxarmağa çalışır, dini əldə silah edib, xalqın qanını soran ruhaniləri ölümcül tənqid atəşinə tuturdu...

...Nəcib ideyalar carçısı olan humanist ədib hər cür millətçilik əhvali-ruhiyyəsinə düşmən idi. O, Qafqaz xalqlarının arasına milli ədavət salmaq istəyənləri töhmətləndirərək yazırdı ki, əsrlər boyu qonşu olan Qafqaz xalqları dost və qardaş kimi yaşamışlar və daim belə yaşayacaqlar, çünki "insanlıq şərtlərindən biri də sülh rəftarıdır".

H.Zərdabi geniş dünyagörüşünə, zəngin nəzəri biliyə malik olan bir mühərrir idi. O öz məqalələrlə ictimai-mədəni həyatın bütün sahələrini əhatə etməyə çalışırdı.

H.Zərdabinin realist ədəbiyyat uğrunda apardığı mübarizə xüsusilə diqqətəlayiqdir. O, "Əkinçi"nin səhifələrində bədii ədəbiyyat məsələlərinə dair buraxdığı məqalələrlə ədəbi tənqidimiz tarixində yeni bir səhifə açmışdır. H.Zərdabi və onun ətrafına toplaşan başqa mütərəqqi mühərrirlər dahi M.F.Axundovun realist ədəbiyyat uğrunda apardığı mübarizənin bayrağını yüksək tutaraq, xəlqiliyi, ideyalılığı, həyatiliyi ədəbi yaradıcılığın qarşısında birinci dərəcəli vəzifə kimi qoyurdular. Onlar ədəbiyyatı xalqın güzgüsü kimi qiymətləndirir, şairləri xalqa "pişrov olmağa, təqazayi-zəmanəyə müvafiq xalqın gözünü açmağa" kömək edən əsərlər yazmağa çağırırdı.

"Əkinçi" mənasız mədhiyyə, qəsidə, həcv yazan şairləri tənqid edir, onları yanlış yoldan çəkəndirmək üçün yazırdı: "Siz çəkmən zəhmət nahaq zəhmətdir. Ondən nə bizə, nə bizim övladlarımıza nəf yoxdur". Başqa bir məqalədə qəzet mədhiyyə və həcv qəhrəmanlarına zərbə endirərək deyirdi: "Yaxşı olardı, bu

əşar əvəzinə... pinəduzluq öyrənib, bir qardaşın başmağı yırtılarda pinə edəydilər".

H.Zərdabi "Əkinçi" qəzetini çox ağır şəraitdə nəşr edirdi. Ruhanilər minbərlərdə Zərdabini kafir elan edir, mürtəce ünsürlər ona böhtanlar atır, hər tərəfdən onun üstünə hücumla keçirdilər. H.Zərdabi qəzetin səhifələrində açdığı mübahisələrdə yalnız öz həmfikirliyinin deyil, əleyhdarlarının da məqalələrinə yer verirdi. Mürtəcelər bundan istifadə edərək, elmi mübahisə əvəzinə, Həsən bəyin üzərinə söyüş və təkziblər yağdırırdılar. Onların hücumları Həsən bəyi qorxutmurdu. O yazırdı: "Qəzetin ümdə muradı mübahisədir ki, aqıl kəslər biri-birilə mübahisə edib, işləri xəlqə bəyan etsinlər... Bu cahil adamlar söyə-söyə haqqın harada olduğunu düşünəcəklər".

H.Zərdabi öz mübarizəsinin doğruluğuna və xalqın onun tərəfində durduğuna əmin olduğu üçün mürtəcelərin redaksiyaya göndərdiyi kobud məqalələri və həcvləri olduğu kimi buraxırdı. Qəzetin 1877-ci ildə çıxan 8-ci nömrəsində Hadi Qarabaği adlı cahil bir qafiyəpərdazın Zərdabiyə qarşı yazdığı nalayiq həcvi çap edilmişdir. Həmin həcvdə deyilirdi:

*Qəzetə hər nə danışsa, hamı hədyan danışır,
Özgələr adına hər nə desə, böhtan danışır,
Ağköynək sözünü gör necə heyvan danışır;
Əqli yox, məği çürük, qumriyi-dövrən Həsən.
Nə yaraşır sənə gimnaziyada dad edəsən,
Tifli-məsumələri nahəqqə irşad edəsən,
Etiqadi-bəd ilən aləmi bərbad edəsən.
Şərri ki, eyləyirsən dəhrə nüməyan, Həsən!*

Az-çox ortalığa çıxmağı rəva görülən bəndlərini misal gətirdiyimiz həcvi Zərdabi aşağıdakı qeydlə buraxmışdır: "Fikrim budur ki, bizim Zərdab kəndi ilə Qarabağın sərhədində bir daş qoydurub, onun üstə zikr olunan həcvi tamam qazdıram ki, gələcəkdə bizim övladlar o yadigara baxıb bilsinlər: mən bu zəhmət ilə milləti qəflətdən ayıltdımaq istəyən vaxtda necə nadanlara rast gəlmişəm".

H.Zərdabi özünə və "Əkinçi"nin başqa mühərrirlərinə qarşı redaksiyaya göndərilən kobud məqalələri, həcvləri olduğu kimi

buraxmaqla mürtəce müəlliflərin mənəvi puçluğunu açıb göstərir, onların öz dillərilə özlərini rüsvay edirdi. Bəzən həcvlər son dərəcə nalayiq olduğu üçün, onları dərc etmək mümkün olmurdu. Belə hallarda isə Zərdabi həmin həcvlərin müəlliflərinə qısa, lakin kəskin cavablar verirdi.

Məsələn, "Əkinçi"nin 1876-cı ildə çıxan 25 iyul tarixli 14-cü nömrəsində oxuyuruq: "Quba şəhərindən Hacı Nəcəfqulu və Məşədi Məmməd adından Əhsənül-Qəvaidə yazılıb, bizim adımıza göndərilən həcvi yazana bəyan edirəm ki, cənab Əhsənül-Qəvaid İrana səfərə gedib. Çünki cənab molla bizi Əhsənül-Qəvaid hesab edib, ona binaən biz Əhsənül-Qəvaidin əvəzinə ol cənaba ərz edirik ki:

Gər nəbinəd beruz şəbpərə çeşm.

Çeşmeyi-fitabra çe günah...

(Yəni gündüz yarasanın gözü görmürsə, buna günəşin işığı günahkar deyildir".

Ardı-arası kəsilməyən həcvlər, təkziblər, təkbirlər, təqiblər Zərdabini ruhdan salmırdı. O, bütün bunlara cəsur bir vətəndaş kimi sinə gərir, öz silahdaşlarına təsəlli verərək deyirdi: "Qoy şüəralar sizi həcv etsin, mollalar lənət oxusun, avamlar daşa bassın. Siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və bişək, gələcəkdə millətin gözü açılarda sizi şəhid hesab edib, sizə rəhmət oxuyaçaq".

H.Zərdabi çap senzurası tərəfindən daha kəskin təqib olunurdu. Zərdabinin arvadı Hənifə xanım yazır ki, "Əkinçi"ni çarın qorxusundan oxumayanların sayı Allahın qorxusundan oxumayanların sayından çox idi".

"Əkinçi"də müasir siyasi hadisələrdən yazmaq H.Zərdabiyə qəti surətdə qadağan olunmuşdu. Müxtəlif bəhanələrlə qəzetin ayrı-ayrı nömrələri tez-tez müsadirə edilirdi. Bəzən qəzetin çapdan çıxmış nömrəsi H.Zərdabinin xəbəri və iştirakı olmadan qubernator tərəfindən dəyişdirilib, yenidən çap edilirdi.

H.Zərdabi 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində çap etdirdiyi "Rusiyaada əvvəlinci müsəlman qəzetəsi" adlı məqaləsində "Əkinçi"nin təqib olunmasına dair belə bir qəribə hadisə nağıl edir: "Jandarma polkovnikinə hər gün məndən və "Əkinçi"dən adsız donoslar

göndərirdilər. Jandarma tərəfindən mənim üstümə qarovulçular qoyulmuşdu. Onların birisi mənim rus qulluqçumun qardaşı adına gecələr mənzilimdə yatırdı. Birisi də küçə qapısında durub, hər tərəfə gedəndə məni aparıb gətirərdi. O vaxt mən hər gecə bir-iki saat kluba gedib, bilyard oynayırdım və bəzən jandarma polkovniki də mənimlə oynayırdı. Onunla belə, həftədə bir neçə dəfə o polkovnik məni aparıb, məndən cavab istəyirdi ki, doğrudurmu, filan günü axşam, filankəslərin yanına gedib, filan sözü demisən? Mən ona cavab verirdim ki, filan saatda səninlə bilyard oynayırdım. Deyirdi ki, mən özüm də yaxşı bilirəm. Amma nə eləyim, zakon belədir, gərək xəbər alım. Belə donosları birçə jandarmaya versəydilər, genə dərd yanı idi. Amma onları vəzirlərə, sərdara və qeyrilərinə də göndərirdilər".

1877-ci ilin sonlarında "Əkinçi"nin senzura tərəfindən təcibi o dərəcəyə çatdı ki, H.Zərdabi həmin ilin sentyabrında qəzeti bağlamağa məcbur oldu.

Çar orqanları "Əkinçi" qəzetini bağlatmaqla rahat olmadılar. H.Zərdabinin Azərbaycandakı ictimai fəaliyyətini dayandırmaq üçün onu Bakı gimnaziyasından Yekaterinodar (indiki Krasnodar) gimnaziyasına dəyişdirmək haqqında əmr verdilər. Bu əmr, əslində, H.Zərdabini Azərbaycandan "nəzakətli" tərzdə sürgün etmək demək idi.

Aydındır ki, qırılmaz tellərlə öz xalqı ilə bağlı olan H.Zərdabi ondan ayrı yaşaya bilməzdi. Odur ki, müəllimlikdən istefa verdi. Onun istefa verməsi gimnaziyanın müəllimlərinə, xüsusən şagirdlərinə son dərəcə təsir etdi. Çünki azərbaycanlılardan ilk gimnaziya müəllimi olan H.Zərdabi müəllimlər və şagirdlər arasında böyük hörmət qazanmışdı. Zərdabinin keçmiş şagirdləri həmişə onu öz sənətini ürekdən sevən qayğıkeş bir müəllim kimi xatırlayırlar. Sosialist Əməyi Qəhrəmanı akademik M.A.Pavlovun "Mutallurqun xatirələri" kitabında oxuduğumuz aşağıdakı sözlər buna misal göstərilə bilər:

"Təbiyyat tarixi müəllimi azərbaycanlı Həsən bəy idi. Həsən bəy bizə bildirdi ki, onun fənnindən yaxşı dərslik olmadığına görə, öz dərslərini yazdıracaqdır. Beləliklə, o gəlib dərslərini yazdırır, sonra işə çağırılıb soruşurdu.

O, nə yazdırırdı? Ancaq bir neçə ildən sonra mən başa düşdüm ki, o bizə Darvinin növlərin mənşəyi nəzəriyyəsini yazdırırmış.

Altıncı sinfə kimi Həsən bəy bizimlə məşğul oldu. Yeddinci sinfə keçdikdə xəbər tutduq ki, Həsən bəy məktəbi tərk etməyə məcbur olmuşdur. O bizim sevimli müəllimlərimizdən biri idi. Onun məktəbdən çıxmasını eşitdikdə, biz maraqlı dərsləri üçün təşəkkür etmək və dövlət qulluğundan xaric edilməsi münasibətilə mütəəssir olduğumuzu bildirmək üçün onun yanına getdik. O bizi qəbul edərkən Azərbaycan milli paltarları – arxalıq və papaq geymişdi".

Müəllimlikdən istefa verdikdən sonra H.Zərdabini Bakıda heç yerdə işə götürmədilər. O, Bakıdan köçüb, 16 il doğma kəndi Zərdabda sakin oldu. Zərdabda yaşadığı illərdə Həsən bəy arvadı Hənifə xanım ilə birlikdə böyük çətinliklə balaca bir məktəb açıb, kənd uşaqlarına savad öyrədirdi.

Azərbaycanın mərkəzindən uzaqda, kənddə yaşamasına baxmayaraq, H.Zərdabi ictimai və publisist fəaliyyətini yenə də davam etdirir, yalnız Bakı, Tiflis mətbuatında deyil, Peterburq və Moskva mətbuatında da müasir ictimai məsələlərə dair kəskin məqalələrlə çıxış edirdi.

1893-cü ildə Tiflisdə çıxan "Qafqaz imperator kənd təsərrüfat cəmiyyətinin xəbərləri"ndə H.Zərdabinin bir məqaləsi çap olunmuşdur. 1950-ci ildə professor S.Sumbatzadə tərəfindən tapılıb şərh edilən bu məqalədə H.Zərdabi indiki Amerika kapitalistlərinin babalarını dərin nifrətlə damğalamışdır.

O zaman Azərbaycana soxulan iki Amerika şirkətinin soyğunçuluğunu həmin məqalədə H.Zərdabi belə ifşa edirdi: "İndi böyük yol kənarında deyil, sakit ticarət sahəsində cinayətlərin başqa növlərinin meydana çıxdığını görürük. Biyan kökünün alınmasında bir qayda olaraq kəndlilərin məhsullarını çəki zamanı az göstərməyi, haqq-hesabdan onları aldatmağı, səhv etməməyə, xeyirxahlığın təzahürü kimi qiymətləndirmək olmaz, bu, əhalinin zəhməti üzərində edilən qarətqirliyin bir forması və heç də vəhşi quldurun soyğunçuluğundan yaxşı deyildir... Günün günortaya vaxtı əhalinin qarət edilməsinə son qoyulmalıdır".

Bu sözlərdən görünür ki, H.Zərdabi Vətənin təbii sərvətlərini soyub aparən Amerika imperialistlərinə sonsuz kin və qəzəb hissi bəsləmişdir.

1896-cı ildə H.Zərdabi təkrar Bakıya qayıdıb, şəhərin qaynar ictimai həyatına atılır. Rus və Azərbaycan dillərində çıxan qəzetlərdə fəal əməkdaşlıq edir. Həsən bəy Bakıda yaşadığı son illərdə rus-Azərbaycan məktəblərinin sayının artması, azərbaycanlı uşaqların məktəblərə cəlb olunması üçün yorulmaq bilməyən bir qüvvətlə çalışırdı. Şəhər Dumasına üzv seçilmək fürsətindən istifadə edib, o bu fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Həsən bəyin Şəhər Dumasının məktəb komissiyasındakı fəaliyyəti sayəsində çox keçmədən Bakıda olan rus-Azərbaycan məktəblərinin sayı üçdən on altıya qalxdı. Lakin o bununla kifayətlənmirdi.

Həsən bəy arzu edirdi ki, ayrı-ayrı adamlar deyil, bütün xalq mədəniyyətə qovuşsun. O, 1906-cı ildə yazdığı bir məqalədə deyirdi: "Belə zamanda ki, hər tərəfdən yandıq sədası gəlir, elm fəryadı ərşə bülənd olub, insafmıdır ki, siz müəllimlər, guya, ağzınıza su almısınız, heç bir cavab vermirsiniz. Yazın, görək, nə oxuyaq, necə oxuyaq, harda oxuyaq? Oxutmaq sizin işinizdir. Bəlkə, siz elə fikir edirsiniz ki, məktəblərdə verdiyiniz dərslər bəsdir, artıq lazım deyil. Yox, yox, o vaxtlar keçibdir, damcı-damcı ilə yaramız sağalası yara deyil. İndi sel vaxtıdır. Elm gərək sel kimi axsın ki, hər istəyən ondan içib doya bilsin".

H.Zərdabi şəhərin yoxsul əhalisinin uşaqlarının oxuması üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Bu məqsədlə o, vaxtilə yoxsul uşaqların məktəblərə cəlb edilməsində mühüm rol oynamış cəmiyyətxeyriyyətlərin fəaliyyətinin genişlənməsi üçün şəhərin əhalisi arasında iş aparır, məktəb komissiyasının yığıncaqlarında mübahisələr etməli olurdu. Tiflisdə politexnikum açmaq üçün Bakı şəhərindən vəsait istənilərkən Zərdabi buna kəskin etiraz edərək demişdi: "Şəhərin pulu varsa, kasıbların məktəblərinə sərf etməlidir. Politexnikum isə varlıların balaları üçün açılır. Qoy onun üçün Kukasovlar, Mantəşevlər, Xətisovlar, Əsədullayevlər pul versinlər. Çünki orada nə baltaçı İvanın, nə də dartayçı Əbdülün oğlu oxuyacaqdır. Uşaqlarını orada oxutmaq istəyən neft mədənçiləri, zavod sahibləri politexnikumun qeydinə qalmalıdırlar".

H.Zərdabi hələ fəaliyyətinin ilk illərində azərbaycanlı qızlar üçün məktəb açmaq arzusu ilə yaşayırdı. 1875-ci ildə o, Azərbaycan qız məktəbi açmaq təşəbbüsünü meydana atmış, hətta onun nizamnaməsini də tərtib etmişdi. Lakin o vaxt bu təşəbbüs baş tutmamışdı. Həsən bəyin arzusu ancaq 1901-ci ildə yerinə yetirildi. 1901-ci ildə H.Zərdabinin təşəbbüsü ilə Bakıda açılan qız məktəbi azərbaycanlı qızların məktəblərə cəlb edilməsi probleminin həllində ilk görkəmli addım oldu. İncilərdən əvvəl və Sovet hakimiyyətinin ilk illərində məktəblərimizdə dərs deyən müəllimlərin əksəriyyəti bu məktəbin yetişdirmələri idi.

Məktəblərdə ana dili və ədəbiyyatı tədrisinin yaxşılaşdırılması, dərslilər yaradılması, müəllimlərin ixtisasının artırılması sahəsində tarixi rol oynayan birinci Azərbaycan müəllimlər qurultayı da H.Zərdabinin adı ilə bağlıdır.

1906-cı ildə Bakıda keçirilən bu qurultayın təşəbbüskarı, təşkilatçısı və sədri H.Zərdabi olmuş, qurultayın bütün işləri onun və sədr müavini N.Nərimanovun rəhbərliyi altında aparılmışdır.

H.Zərdabi möhkəm iradəyə, qaynar və tükənməz enerjiyə malik fədakar xalq xadimi idi. O, ömrünün son gününədək fəaliyyətdən çəkinməmişdir. Səhhətinin son dərəcə pozulmasına, çox çətinliklə hərəkət etməsinə baxmayaraq, vəfatından bir gün əvvəl Həsən bəy "Kaspi" qəzeti redaksiyasına gedib orada işləmişdi.

1907-ci ildə H.Zərdabi dəfn edilərkən natiqlərdən biri belə demişdi: "Həsən bəy Bakıya ac gəldi, ac da getdi". İlk nəzərdə bəsit görünən bu sözlərdə böyük bir həqiqət vardır. Həsən bəy heç bir vaxt özü üçün yaşamamışdır. Xalqının səadətini hər şeydən üstün tutmuş, həmişə öz şəxsi səadətini xalqın səadətinə qurban vermişdir. Buna görə o, ölərkən öz övladlarına sadə döşənmiş kiçik bir mənəzildən başqa, bir şey qoyub getməmişdi.

Lakin həmin natiqin demədiyi başqa bir həqiqət də var idi. O da bundan ibarət idi ki, H.Zərdabi öz xalqının tarixində silinməz izlər buraxıb gedirdi, öz xalqının sonsuz məhəbbət və ehtiramını qazanıb gedirdi, təmiz, saf, həmişə yüksək ehtiramla qarşılanacaq bir ad qoyub gedirdi. Bu isə onun üçün ən böyük xoşbəxtlik, ən böyük bir sərvət idi.

H.Zərdabi M.F.Axundovla başlanan yeni mədəniyyətimizin yaratıcılarından biridir. Əgər biz M.F.Axundovla başlanan yeni mədəniyyətimizin tarixini əzəmətli bir dağ silsiləsinə bənzətsək, H.Zərdabi bu silsilənin yüksək zirvələrindən biridir. Əgər biz bu tarixi güllü-çiçəkli bir bağçaya bənzətsək, Həsən bəy bu bağın yerin dərinliklərinə kök salmış qollu-budaqlı, məhsuldar meyvə ağaclarından biridir. Əgər biz bu tarixi böyük bir döyüş səngərinə bənzətsək, Həsən bəy bu səngərin ön xəttində dayanmış cəsur əsgərlərdən biridir.

Həsən bəy Zərdabinin həyat yolu – vətəndaşlıq rəşadətidir. Həsən bəy Zərdabi Mirzə Fətəli və Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəfər Cabbarlı və Səməd Vurğunla birlikdə tarixin, bir çoxlarının keçə bilmədiyi uca dağ aşırımlarını həmişə asanlıqla keçib, irəliyə, gələcəyə doğru addımlayacaq, nəsillərin təfəkkürünə istiqamət verəcək, nəcib obrazı ilə onları doğma xalqı sevməyə, onun uğrunda hər cür fədakarlığa hazır olmağa ruhlandıracaqdır.

1957

“Əməl dostları” kitabı, “Yazıçı”, 1979

HƏSƏN BƏY MƏLİKOV ZƏRDABI

Azərbaycan xalqının mədəniyyəti tarixində görkəmli maarif-pərvər və təbiətşünas alim Həsən bəy Zərdabi fəxri yer tutur. O, 40 ildən artıq bir dövr ərzində Azərbaycan xalqının səadəti və tərəqqisi uğrunda yorulmaq bilmədən əzmlə mübarizə aparmışdır. Öz həyatının mənasını xalqın səadəti uğrunda mübarizədə görən Zərdabi, zəngin və çoxcəhətli həyat yolu keçmişdir. Xalqımızın maddi və mənəvi həyatının elə bir sahəsi olmamışdır ki, bu böyük mübarizi düşündürməsin. O öz qarşısına Azərbaycan xalqını yoxsulluqdan, cəhəlet və avamlıqdan xilas etmək kimi nəcib bir məqsəd qoymuşdu və bunun üçün maarifi əsas vasitə seçmişdi. Mövhumat və orta əsr geriliyinin hökm sürdüyü, xalqımızın cəhəlet və zülmət içərisində boğulduğu bir dövrdə Zərdabi maarif məşəlini yandıranlardan biri olmuş və ömrünün sonunadək bu məşəli əlindən yerə qoymamışdır. "Maarifdən, elmdən məhrum bir xalq işıqdan məhrumdur" – deyən Zərdabinin bütün həyatı xalqın maariflənməsi işi ilə bağlı olmuşdur. O, haqlı olaraq Azərbaycanda ana dilində təhsilin, qadın təhsilinin, Azərbaycan teatrı və mətbuatının banisi hesab edilir.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai, fəlsəfi və elmi fikrin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Zərdabi Azərbaycan ziyalılarının bütöv bir nəslini yetişdirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, müasirləri onu "Zaqafqaziya müsəlman ziyalılarının müəllimi və mənəvi atası" adlandırmışdır.

Həsən bəy Məlikov 1842-ci ildə (iyulda – T.A.) keçmiş Şamaxı quberniyasının Göyçay qəzasının Zərdab kəndində yoxsullaşmış bəy ailəsində anadan olmuşdur. Əldə olan məlumata görə onun babası Rəhim bəy və atası Səlim bəy öz dövrünün maarif-pərvər adamlarından olmuş, Göyçay qəzasında mesənətlərlə məşğul olaraq elmə, maarifə, incəsənətə himayəlik etmişlər.

Səlim bəy öz evində düzəltdiyi məclislərdə o dövrün bəzi şairləri, tarixçiləri, musiqiçiləri, müəllim və həkimləri toplaşmışlar. Hələ uşaq yaşlarında ikən Həsən bəy atasının məclislə-

rində iştirak etmiş və bu məclislərdəki söhbətlərə, mübahisələrə, oxunan kitablara böyük həvəslə qulaq asmışdır. Atası əvvəllər kiçik Həsənin təhsili ilə bilavasitə özü məşğul olmuş, sonra onu Zərdab kəndindəki mədrəsəyə vermişdir. Lakin mədrəsədə onun dini təhsilə əsla maraq göstərmədiyini yaqın etdikdən sonra, atası Həsən bəyi 1852-ci ildə Şamaxı şəhərində yenicə açılmış məktəbə qəbul etdirmişdir. Həsən bəy Şamaxı məktəbinin buraxılış imtahanlarını heyranedici bir müvəffəqiyyətlə verdiyinə görə həmin imtahanlarda iştirak edən Qafqaz təhsil dairəsinin müdiri baron Nikolay bu istedadına görə onu dövlət hesabına 1-ci Tiflis gimnaziyasına göndərməyi məsləhət görür. Bu zaman Həsən bəyin atası vəfat etmişdi. O, böyük qardaşlarının himayəsində idi. Əvvəlcə böyük qardaşları onun Tiflisə getməsinə razı olmamışlarsa da, az sonra atalarının dayısı, o zaman Tiflisdə yaşayan general Fərəc bəy Ağayev bundan xəbər tutmuş və onun təkidi ilə qardaşları Həsən bəyin Tiflis gimnaziyasına oxumağa getməsinə razı olmuşlar. Həsən bəy 1858-ci ildə 1-ci Tiflis gimnaziyasına müvəffəqiyyətlə imtahan verərək onun V sinfinə daxil olmuşdur.

1860-cı ildə Həsən bəy Tiflis gimnaziyasını müvəffəqiyyətlə bitirib 1861-ci ilin avqust ayında Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiətşünaslıq şöbəsinə imtahansız qəbul edilmişdir. Həsən bəy 1865-ci ildə Moskva Universitetini də əla qiymətlə qurtarmışdır. 1865-ci il iyun ayının 10-da Moskva Universitetinin Elmi Soveti nümunəvi əxlaqına və əla müvəffəqiyyətlərinə görə ona namizədlik dərəcəsi vermişdir.

Moskva Universitetindəki tələbəlik illəri Həsən bəy Zərdabının dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu illərdə o, qabaqcıl rus ziyalıları ilə tanış olmuş, mütərəqqi rus təbiətşünaslarından dərs almış, inqilabi əhvali-ruhiyyəli tələbələrə daim təmasda olmuşdur.

Həsən bəyin Moskva Universitetindəki tələbəlik illəri Rusiya ictimai həyatının çox mühüm dövrünə təsadüf edir. XIX əsrin 60-cı illəri Rusiyada "böyük islahatlar" və "inqilabi partlayışın tamamilə mümkün" olduğu dövr idi. Bu dövrdə Rusiyada inqilabi situasiyanın bilavasitə təsiri altında ictimai həyatda canlanma

prosesi başlamışdı. Elmə, biliyə tükənməz həvəs, alınan biliklərin bilavasitə həyata tətbiq edilməsi və illərdən bəri pozulub boğucu hala gəlmiş ictimai mühiti təmizləmək uğrunda qətiyyətli mübarizə XIX əsrin 60-cı illərinin mütərəqqi xadimlərinin xarakter xüsusiyyətləri idi. Müasirləri haqlı olaraq Həsən bəy Zərdabının də "60-cı illərin şanlı xadimləri nəslinə mənsub" olduğunu qeyd etmişlər.

Moskva Universitetini bitirdikdən sonra ona Moskvada qalmaq təklif edilirsə də, Həsən bəy böyük ideallar və amallarla doğma vətəni Azərbaycana qayıdır və bütün şüurlu ömrünü xalqını gerilikdən və zülmədən xilas etmək uğrunda mübarizəyə sərf edir. Həsən bəy Zərdabının qələm yoldaşlarından birisi olan məşhur publisist N.Bayzrenko Zərdabının fəaliyyətindən danışarkən onu Çernişevskinin qəhrəmanlarına bənzətmiş və yazmışdı ki, "Çernişevskinin qəhrəmanları necə hərəkət etmişsə, Həsən bəy də o cür hərəkət etmişdi. Həsən bəy "Nə etməli?"nin resepti üzrə fəaliyyət göstərirdi".

Zərdabi təhsildən qayıtdıqdan sonra Azərbaycanda coşqun maarifçilik fəaliyyətinə başlayır. O, əvvəllər Tiflis "Mejevoya palata" idarəsinin 8-ci mejevoy komissiyasında xidmət edir, sonra Qubada məhkəmə katibi vəzifəsində işləyir. Bu vəzifələrdə çalışarkən Zərdabi yerli mülkədarların, bəylərin, çar çinovniklərinin özbaşnalığının, kəndlərdə hökm sürən hüquqsuzluğun, qanunsuzluğun, rüşvət-xorluğun bilavasitə şahidi olmuş və hüquqları hər addımbaşı tapdalanan, var-yoxdan çıxmış yoxsul kəndlilərin qızgın müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir. O, kəndlilərin hüquqlarını onlara başa salmaqla bərabər mülkədarlar və çar məmurları ilə açıq mübarizəyə girir. Təbiəti etibar ilə cəsur və qorxmaz olan Zərdabi dövlət xidmətində olarkən öz iradəsinin əksinə hərəkət etməyə və özündən yüksək məmurların ömrlərini sözsüz yerinə yetirməyə məcbur olduğundan bu vəzifələrdə çox qala bilmir.

1868-ci ilin 4 oktyabrında Zərdabini məzuniyyətdən sonra işə başlamadığına görə işdən çıxarırlar. Təxminən on dörd ay işsiz qaldıqdan sonra Zərdabi 1869-cu il noyabrın 18-də Qafqaz məktəb dairəsinin müdirinin əmri ilə Bakı realni gimnaziyasına təbiyyat tarixi müəllimi vəzifəsinə təyin edilir. Coşqun enerjiyə

və böyük istedadada malik olan gənc müəllim bütün bacarığını və var qüvvəsini xalqa xidmət işinə sərf etməyə başlayır.

Zərdabi bu illərdə yalnız dərs deməklə kifayətlənməyib, həm də azərbaycanlıları məktəbə gəlb etmək, onlara kömək etmək üçün "cəmiyyəti-xeyriyyə" düzəltmək və sair işlərlə də məşğul olur. 1872-ci ildə Zərdabi yoxsul tələbələrə maddi kömək etmək və bəzi mədəni tədbirləri həyata keçirmək üçün "cəmiyyəti-xeyriyyə" düzəldir və bu məqsədlə Şamaxıdan başlamış Gəncəyə və Qarabağa qədər, demək olar ki, Azərbaycanın bütün iri şəhər və kəndlərini gəzir.

1873-cü ildə o öz tələbəsi Nəcəf bəy Vəzirovla birlikdə Mirzə Fətəli Axundovun "Hacı Qara" komediyasını tamaşaya qoyur ki, bununla da Azərbaycan teatrının binası qoyulur. Zərdabi özü bu barədə yazırdı: "Bakı gimnaziyasınınba Bakı əhlindən oxuyan uşaqlar artmır isə də, kənardan gələnlər artırdı. Əlbəttə, onların içində yoxsulları da var idi və onlara kömək etmək lazım olurdu. Belədə nə qayırmalı? "Cəmiyyəti-xeyriyyə" bina tutmadı. Kənardan bir qəpik verən yox, bir tərəfdən də oxuyan uşaqlar artır, kimisinin paltar, kimisinin mənzili, kimisinin yeməyə xörəyi və kimisinin gimnaziya verməyə oxumaq pulu yox və köməksiz də keçinmək mümkün deyil.

Mən Tiflisdə qulluq edən vaxtda mərhum M.F.Axundov öz komediya kitabının bir cildini mənə vermişdi. Gimnaziyada 50-yə qədər müsəlman şagirdləri var idi. Onların 30-u pansiyonda (məktəbin leyli və nəhəri şöbəsində) padşahlıq xərci ilə oxuyurdular. Onlardan 10–15-i axırıncı klaslarda idilər. Bir neçə gün onları yığib Mirzə Fətəlinin komediyalarını onlara oxuyub təvəqqe eylədim ki, onların birisini seçib oynasınlar. "Hacı Qara"nı seçdilər. Sonra rolları paylayıb, bayram günləri onları yığib öyrədəndən sonra elamnamələr yazıb payladıq ki, filan günü, filan yerdə müsəlmanlar teatr çıxardacaq... Oynayanlar çox yaxşı oynadı. Ələlxüsus Əsgər bəy Adıgözəlov Hacı Qaranı. 40-50 manata qədər vüsul oldu. Oynayan uşaqlara vüsul olan məbləği verib tapşırıdım ki, öz füqəralarına paylasınlar".

Bakıda Azərbaycan dilində teatr çıxarılması o zaman fəvqəladə bir hadisə idi. Azərbaycanda teatr sənətinin əsasının qoyulma-

sının dahi Azərbaycan mütəfəkkiri və dramaturqu M.F.Axundova nə qədər böyük təsir bağışladığını qeyd edərək Zərdabi yazır:

"Biz Bakıda müsəlman teatrı çıxarmağımızı Tiflis qəzetlərinə yazmışdılar. Mərhum Mirzə Fətəli onu oxuyub mənə bir uzun kağız yazmışdı və çox razılıq eləmişdi ki, öz sağlığında onun komediyasını müsəlmanlar öz türk dilində çıxartdılar və çox heyfslənmişdi ki, mən ona piş əz vaxt yazmamışam ki, özü də onu gəlib öz gözləri ilə göyərdi və bir də yazmışdı ki, onun özünə "Hacı Qara" qeyri komediyalarından artıq xoş gəlir və təvəqqe eləmişdi ki, Tiflisə gələndə ona bir-bir deyim ki, hər kəs öz rolunu necə oynadı?"

Həsən bəy Zərdabi Bakı realnı məktəbində işlərkən Azərbaycanın ictimai, iqtisadi və mədəni həyatını dərinləndirən və belə bir əqidəyə gəlir ki, uzun illər ərzində xalqın yadelli işğalçıların hücumuna məruz qalması, habelə çarizmin başqa ucqarlar kimi burada da müstəmləkə siyasəti yeritməsi nəticəsində çoxəsrlik bir mədəniyyətə malik olan Azərbaycanda əhalinin əksəriyyəti "cəhalət və zülmət dumanı" içərisində boğulmaqda idi. XIX əsrin 60–70-ci illərindən başlayaraq Bakıda və Azərbaycanın başqa rayonlarında kapitalist münasibətlərinin yaranmasına və inkişaf etməsinə baxmayaraq, bütövlükdə Azərbaycan kənd təsərrüfat ölkəsi olaraq qalmaqda idi. XIX əsrin axırında Yelizavetpol quberniyasında bütün əhalinin 89,4 faizi, Bakı quberniyasında isə 79,6 faizi kənddə yaşayırdı. Bu dövrdə Azərbaycan hələ əsasən başdan-başa savadsızlar ölkəsi idi. Çar hökumətinin yerli idarə orqanları və habelə yerli foedallar zəhmətkeşlərin şüurlu olduqda ağır əzab və iztirablara səbrlə və itaətkarlıqla dözməyəcəyindən qorxaraq, hər vasitə ilə zəhmətkeş kütlələri cəhalət və zülmətdə saxlamağa cəhd edirdilər.

1897-ci il Rusiya imperiyası əhalisinin birinci siyahıyaalma nəticələrinə görə Azərbaycanın Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında kənd əhalisindən savadlılar yalnız 4,6 faiz təşkil edirdi. Çar hökumətinin rəsmi nümayəndələri Azərbaycan əhalisinin savadlılıq faizinin son dərəcə aşağı olmasını etiraf edərək onun əsl səbəbini qəsdən gizlədib iddia edirdilər ki, guya, "müsəlmanlar təhsil almağa laqeyddirlər".

Ümumiyyətlə, Zərdabinin fəaliyyətə başladığı dövrdə Azərbaycanın şəhər və kəndlərində hələ də feodal-patriarxal münasibətləri, mövhumat və cəhalət hökm sürməkdə idi. Buna görə də Zərdabi dərk edirdi ki, yalnız bir-iki mədəni tədbiri həyata keçirməklə iş bitmir. Zərdabi özünün dediyi kimi "yuxulu qardaşlarını qəflət yuxusundan oyatmaq" və bütün xalqın "qəlbinə daxil olmaq" üçün daha kəsərli vasitə axtarır. O belə bir vəsitəni xalqın mənəvi inkişafında, elmin və maarifin geniş yayılmasında misilsiz əhəmiyyəti olan, xalqın öz anadilində qəzetinin çıxmasında görürdü. Zərdabi bu barədə yazmışdı:

"Bizim sabiq "cəmiyyəti-xeyriyyə" bina tutmadığından, teatr oynanan otaq boş qaldığından aşkar oldu ki, müsəlman qardaşlarımızı bir yerə cəm edib, zəmanəyə müvafiq məktəbxanalar açdırıb, küçə və bazarlarda qalan uşaqları oxutmaq olmayacaq. Elmsiz də bu zəmanədə dolanmaq mümkün deyil..

Belədə nə qayırmalı? Hər kəsi çağırıram gəlməyir, göstərim görməyir, deyirəm qanmayır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlə eşidənlərdən heç bir qanan olmasın! Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir neçə ildən sonra o su tökülməkdən o bərk daş mirur ilə əriyibdeşilir, habelə söz də, ələlxüsus doğru söz, mirur ilə qanmazın başını deşib onun beyninə əsər edər... Belədə qəzet çıxartmaqdan savay bir qeyri əlac yoxdur ki, kağızın üstə yazılmış doğru sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər ildə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəil artar. Axırda o bənd ki, suyun qabağını kəsmişdi və suyu axmağa qoymurdu rəxnə tapar və su mirur ilə bəndi uçurub aparar".

1872-ci ilin əvvəllərində Zərdabi öz arzusunu həyata keçirmək – doğma Azərbaycan dilində qəzet buraxmaq üçün bilavasitə əməli fəaliyyətə başlayır. O, bu yolda ciddi çətinliklərə rast gəlir. Nəhayət, 1875-ci il iyul ayının 22-də Rusiyada Azərbaycanda ilk qəzet olan "Əkinçi"ni nəşr etməyə müvəffəq olur.

"Əkinçi" qəzetinin nəşri xalqımızın həyatında, mədəniyyət tariximizdə son dərəcə böyük, mütərəqqi bir hadisə idi. Bununla

Azərbaycan dilində dövrü mətbuatın əsası qoyulmuşdur. "Əkinçi" qəzeti xalqımızın mədəni tərəqqisində, həqiqətən, misilsiz bir rol oynamışdır. "Əkinçi"nin xalqımızın həyatında oynadığı rolu, XIX əsrin 50–60-cı illərində "Kolokol" qəzeti və "Sovremennik" məcmuəsinin rus ictimai həyatında oynadığı mütərəqqi rolla müqayisə etmək olar. Az bir vaxtda "Əkinçi" qəzeti Azərbaycanda qabaqcıl ideyaların mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiyanın hər tərəfindən mütərəqqi müsəlman ziyalıları "Əkinçi"nin nəşri ilə hədsiz dərəcədə ruhlanaraq bunu yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütün Qafqaz müsəlmanları üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik olan bir hal hesab edirdilər.

"Əkinçi" qəzeti ətrafında toplanmış maarifpərvər şair Seyid Əzim Şirvani, dramaturq və yazıçı Nəcəf bəy Vəzirov, Əhsənül Qəvaid, Əsgər bəy Adıgözəlov Gorani, Əlizadə Şirvani və başqaları o zamanın qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının öz cərgəsini təşkil edərək mürtəcə qüvvələrə qarşı, cəhalət və zülmətə qarşı, avamlıq, gerilik və mühafizəkarlığa qarşı kəskin mübarizə aparmışlar.

H.Zərdabi özü "Əkinçi" qəzetinin əsas məqsədini və vəzifələrini şərh edərək qəzetin ilk nömrələrindən birində yazmışdı: "Hər bir vilayətin qəzeti gərək o vilayətin aynası olsun. Yəni o vilayətin sakinləri elədiyi işlər, onlara lazım olan şeylər, xülasə, onların hər bir dərdi və xahişi o qəzetdə çap olunsun ki, o qəzətə baxan, xalqı aynada görə kimə görsün".

Başqa bir məqalədə o bu fikri bir daha təkrar edib göstərirdi ki, "qəzetin muradı xalqın gözünü açmaqdır... qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz. Onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin, ta xalq öz nikü bəbindən xəbərdar olub, onun əlacının dalınca olsun".

"Əkinçi" qəzeti öz nəşri illərində (1875–1877) məhz bu vəzifələri layiqincə yerinə yetirmişdir. Xalqın səadəti uğrunda, xalqın gözünü açmaq üçün onu elmə, mədəniyyətə qovuşdurmaq uğrunda mübarizə "Əkinçi" qəzetinin əsas məzmununu təşkil etmişdir.

Buna görə də təsadüfi deyildir ki, Rusiyada yaşayan xalqların bir sıra mütərəqqi nümayəndələri "Əkinçi"nin nəşrini alqışla-

yıb, onun fəaliyyətinə yüksək qiymət verdikləri halda, Azərbaycandakı irticaçı qüvvələr, birinci növbədə imtiyazlı feodal silklərinin nümayəndələri: mülkədarlar, bəylər, ruhanilər, çar çinovnikləri, bir sözlə, xalqın avamlıq və cəhalətindən öz məqsədləri üçün istifadə edilənlərin hamısı qəzetə düşmənçilik münasibəti bəsləmişlər. "Əkinçi"nin maarifçilik fəaliyyəti onların hamısının eyni dərəcədə qəzəb və nifrətinə səbəb olmuşdur. Zərdabiyə və "Əkinçi"yə qarşı böhtan və hədələrin ardı-arası kəsilməmişdir.

Lakin bu böhtanlar, hədələr və açıq hücumlar xalq işi uğrunda həqiqi mübariz olan Zərdabinin mətin iradəsini qıra bilməmişdir. O, gələcəyə dərin bir inamla baxırdı, onda xalqın cəhalət və qəflət yuxusundan oyanacağına qəti bir inam hasil olmuşdu. Qarabağdan aldığı kobud və təhqiredici bir həcvə o, belə cavab vermişdi: "Fikrim budur ki, bizim Zərdab kəndində Qarabağın sərhəddində bir daş qoydurub onun üstündə zikr olan həcvi tamam qazdırım ki, gələcəkdə bizim övladlar o yadigara baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmət ilə milləti-islami qəflətdən ayılmaq istəyən vaxtda necə nadanlara rast gəlmişəm!".

H.Zərdabi öz həmfikirləri və məslək dostları – maarifpərvər şair Seyid Əzim Şirvani, dramaturq Nəcəf bəy Vəzirov, Əhsənül Qəvaid, Əsgər Gorani, Əlizadə Şirvani və başqaları ilə birlikdə irticaçılara qarşı kəskin ideya mübarizəsi aparmışdır.

S.Ə.Şirvaninin "Əkinçi" qəzetinin səhifələrində dərc edilmiş "Həsən bəydən iltimas", "Qafqaz müsəlmanlarına xitab", "Əkinçi" qəzetinə yardım üçün", "Qəzet" nədir?", "Həsən bəy Məlikov Zərdabiyə", "Həsən bəyin hüzuruna", "Hadiyə cavab", "Həsən Qara-Hadi təxəllüsə" adlı mənzum məktubları və satirik şərləri irticaçılara qarşı mübarizədə mühüm rol oynamışdır.

Lakin "Əkinçi"nin maarifçilik fəaliyyətindən yalnız Azərbaycanın imtiyazlı feodal silklərinin nümayəndələri deyil, həm də çar hökuməti narahat olmağa başladı. Qəzet üzərində Bakı qubernatoru tərəfindən son dərəcə ciddi sensor nəzarəti qoyuldu. Zərdabi özü "siyasi cəhətcə təhlükəli və etibarsız" elan edilərək gizli və aşkar təqiqlərə məruz qaldı. Nəhayət, 1877-ci ilin ortalarında qubernatorun göstərişi ilə Bakıda Azərbaycan dilində hürufatı olan yeganə mətbəə "Əkinçi"ni nəşr etməkdən imtina

etdi. H.Zərdabinin qarşısında ya çıxıb getmək, ya da dövlət qulluğundan əl çəkmək təklifi qoyuldu. Zərdabi öz xalqından ayrı həyatı mənasız hesab edirdi, ona görə də Azərbaycandan çıxıb getməkdənsə, dövlət xidmətindən əl çəkməyi üstün tutmuşdur. 1878-ci ildə Zərdabi Bakı realnı məktəbində müəllimlik vəzifəsindən azad edilərək iki ilə yaxın işsiz qalmışdır. 1880-cı ildə o öz ailəsi ilə birlikdə doğma kəndi Zərdaba köçmüş və 16 il orada yaşamışdır.

Lakin alovlu vətənpərvər əsla ruhdan düşməmiş və coşqun maarifçilik fəaliyyətini ilk günlərdən doğma kənddə də əzmlə davam etdirmişdir. Öz həyatının 16 ilini Zərdabi bilavasitə kəndlilərin arasında keçirmişdir. O bu müddət ərzində kəndlilərin acınacaqlı həyat tərzini, onların ağır əməyini böyük bir həssaslıqla müşahidə etmiş, kəndlilərin psixologiyasını, onların adət və ənənələrini dərinlən öyrənmiş, özünün dediyi kimi, kəndlilərin "şadlığı ilə şadlanmış, kədəri ilə qüssələnmişdir".

Demək olar ki, ömrünün axırına qədər Zərdabi hər yerdə və hər cür şəraitdə yoxsul kəndlilərin mənafeyinin qorxmaz müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir. O, Tiflisdə çıxan "Kavkaz", "Novoe obozrenie", "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaz"), Bakıda çıxan "Kaspi" və başqa qəzetlərə müntəzəm surətdə məqalələr yazaraq, bir tərəfdən kəndliləri "zəli kimi soran" qolçomaqları, kəndxudaları, kəndlilərin avamlığından istifadə edib onları aldadan və amansız surətdə istismar edən mollaları, müridizm şeyxlərini, rüşvətxor çar məmurlarını və başqa cəhalətpərəstləri özünə məxsus bir cəsarətlə ifşa etmiş, digər tərəfdən kəndliləri öz hüquqlarını başa düşməyə, hər cür zülmə müti qul kimi dözməməyə, istismarçılara qarşı müqavimət göstərməyə çağırmışdır.

H.Zərdabinin kənddəki fəaliyyəti də, Bakıda olduğu kimi, eyni dərəcədə kəndli əməyini istismar edən mülkədarları, kənd qolçomaqlarını, mollaları, şeyxləri, kəndlərdə özbaşınalıq edən çar məmurlarını narahat etmişdir.

Bunu demək kifayətdir ki, kənddə olduğu dövrdə Zərdabi kəndlilərin mənafeyini müdafiə etdiyi üçün müxtəlif bəhanələrlə beş dəfə məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunmuşdur. Zərdabi bu məhkəmə proseslərindən kəndlilərin hüquqsuz vəziyyətini

göstərmək və çar məmurlarının özbaşınalığını ifşa etmək üçün istifadə etmişdir.

"Kaspi" qəzeti "Zərdabdan xəbər" adlı imzasız məqaləsində Həsən bəyin həyatının bu dövründən bəhs edərək onun haqqında əleyhdarlarının göndərdikləri böhtançı məktubları yoxlamaq üçün Bakı qubernatorunun Zərdaba getməsinə xəbər verib yazırdı: "Zərdabda Həsən bəy Məlikov adlı bir şəxs yaşayır. O, universitet qurtarmış, uzun müddət xalq maarifi nazirliyi sistemi üzrə işləmiş və axır vaxtlar nəyə görə isə qulluğu buraxıb təsərrüfatla məşğul olur. Ziyalı, həssas bir şəxs olan Həsən bəy Məlikov yerli əhalinin qolçomaqlardan ağır iqtisadi asılılığını dərk edərək, hər yerdə və hər cür əlverişli şəraitdə kəndlilərin hüquq və vəzifələrini təkidlə və səbrlə onlara başa salır ki, bu da kənd müftəxorlarının və ümumiyyətlə, bulanlıq suda balıq tutmağı sevənlərin hamısının xoşuna gəlmir. Həsən bəydən narazı olan bu adamlar onu Zərdabdan çıxarıb qovmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar və bunun üçün hər cür alçaq vasitələrdən istifadə etməkdən çəkinmirlər. Bu çirkin vasitələr içərisində ən başlıcası, onların ən çox sevdiyi böhtanlardır, danoslardır ki, bunlar Həsən bəy haqqında demək olar ki, hər bir poçta ilə Bakıya dolu kimi yağır". ("Kaspi", N 125, 1887-ci il)

Sonra, məqalədə xəbər verilir ki, qubernator Zərdabdan qayıtdıqdan sonra "həmin gecə qolçomaqlar və başqa müftəxorlar Həsən bəyin "Dalan-baba adlı yerdə biçilib pəncəyə vurulmuş, lakin hələ daşınmamış taxıl zəmisinə od vurmuşlar. Xoşbəxtlikdən Həsən bəyə dərin ehtiram bəsləyən qonşu Müskürü və Pərvanlı kəndlərinin əhalisi yanğını söndürmüşlər.

H.Zərdabi 1896-cı ildə Bakıya qayıtmış və ömrünün axırına-dək "Kaspi" qəzetində əməkdaşlıq etmişdir. O bu müddət ərzində yalnız sadəcə olaraq, bir jurnalist olub qalmamış və qızgın ictimai fəaliyyət göstərmişdir. Yeddi il ərzində Bakı Şəhər Dövlət Dumasının üzvü olmuş və zəhmətkeşlərin mənafeyi uğrunda cəsarətlə mübarizə aparmışdır.

1896-cı il yanvarın 19-da Zərdabi Bakı qubernatoruna ərizə ilə müraciət edib Bakıda azərbaycanlı qızlar üçün birsinifli məktəb açmağa icazə verilməsini xahiş etmişdir. Qubernator Zərda-

binin bu təşəbbüsündən hiddətlənərək onun dövlətə "siyasi cəhətcə etibarlı" olmasını yoxlamaq üçün quberniya jandarm idarəsinə göstəriş vermişdir. Göyçay qəza polis rəisi Bakı general-qubernatoruna göndərdiyi 29 fevral 1896-cı il tarixli xüsusi məxfi məktubunda Zərdabiyə şiddətli hücum edərək, onun "öz məqalələri və şifahi çıxışları ilə müntəzəm surətdə kəndliləri həyəcana gətirdiyini və bütün maddələr üzrə siyasi cəhətdən etibarsız və dövlət üçün təhlükəli" olduğunu qeyd etmişdir. Bundan sonra Bakı general-qubernatoru heç bir səbəb göstərmədən H.Zərdabinin xahişini rədd etmişdir.

Lakin Zərdabi bundan sonra da ruhdan düşməmişdir; əksinə o, şəhər dumasında bir sıra mədəni-maarif komissiyalarının üzvü olaraq, xalq işi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış və özünün dediyi kimi "xalqın qanını sorub harınlaşanları" ifşa etmək üçün дума tribunasında istifadə etmişdir.

"Kaspi" qəzetində "Köhnə yoldaşın xatirəsi" adlı bir məqalədə Zərdabinin əvvəllər və 1896-cı ildən sonra Bakıdakı fəaliyyətindən bəhs edilərək deyilir: "Həsən bəy Məlikov Bakıya elə bir vaxtda gəlmişdi ki, o vaxt Bakı şəhərdən çox kəndə bənzəyirdi, onda gələcək yeraltı milyonlar bərsində arzu etmək belə mümkün deyildi. Əgər Həsən bəy öz qüvvə və bacarığını çoxları kimi şəxsi var-dövlət yığmağa sərf etsəydi, indi biz onun cənazəsini bu kasıb daxmacıqdan deyil, dəbdəbəli saraylardan götürərdik. Lakin onu dəfn etməyə çox adam gəlsə də, biz onların arasında yüzlərcə gözləri yaşlı bu məsum uşaqları görməzdik. Həsən bəy milyonlar yığmaq üçün deyil, bax bu uşaqların səadəti üçün yaşamış və yaratmışdır; onun xalqdan, vətəndən ayrı həyatı olmamışdır. Uzun illər ərzində o özünə məxsus bir dəyanət və cəsarətlə şəhər dumasında özbaşınalığa qarşı, şəhərin dağıdılmasına qarşı, дума maşını arxasında öz vicdanları ilə alver edənlərə qarşı təklikdə, mərdənəliklə vuruşmuş, onun ifşaedici səsini heç vasitə ilə boğa bilməmişlər. Bununla da o, zəiflərin şüarı olan "tək adam döyüş meydanında əsgər ola bilməz" misalını rədd etmişdir". ("Kaspi" N 266, 1907-ci il)

H.Zərdabi ömrünün sonuna qədər vətəni və xalqı alovu sönməyən qızgın bir məhəbbətlə sevmişdir. O, ölüm yatağında ya-

tarkən demişdir: "Sizdən xahiş edirəm: təntənəli dəfn mərasimi düzəltməyin, məni çox sadə dəfn edin. Dəfn üçün xərclənməsi lazım gələn vəsaiti müsəlmanlar arasında savad yayan cəmiyyətə verin. Bu mənim başı bəlalar çəkmiş xalqım üçün daha faydalı olar".

H.Zərdabi 1907-ci il noyabr ayının 28-də Bakıda iflic xəstəliyindən vəfat etmişdir. Onun vəfatı Bakıda ümumxalq mətəminə, dəfn mərasimi isə xalqlar dostluğunun parlaq nümayişinə çevrilmişdir. Bakının azərbaycanlılardan, ruslardan, ermənilərdən, gürcülərdən, yəhudilərdən və başqa xalqlardan ibarət zəhmətkeşləri Zərdabini təntənəli surətdə dəfn etmişlər. O dövrdə Bakıda çıxan qəzetlərin demək olar ki, hamısı H.Zərdabi haqqında nekroloq və s. materiallar dərc etmişlər. H.Zərdabinin mütərəqqi müasirləri onun fəaliyyətinə yüksək qiymət vermiş və onun vəfatının xalqımız üçün böyük itki olduğunu dönə-dönə qeyd etmişlər. Zərdabinin müasiri müəllim və publisist Həşim bəy Vəzirov onun vəfatı münasibətilə yazdığı məqalədə qeyd etmişdir ki, "Bizi Həsən bəyin ölməyi bir o qədər düşündürmür. Bir belə zəhmət və bəlalara səbr edən adam axırı gərək bir gün öləydi. Bizi düşündürən, bizi ağladan millətimiz içərisində bu növ ürəyi, dili, əfəli, məsləki bir, qorxusuz, ürküsüz, sözünü açıq-açıqına deyən millət mücahidinin qayıb olmasıdır. Çoxdurmu belə iş görənlərimiz? Çoxdurmu belə saf, sadıq, biqərəz iş dalınca gedənlərimiz?"

*«Həsən bəy Zərdabi, seçilmiş əsərləri» kitabı,
«Azərnaşr». 1960*

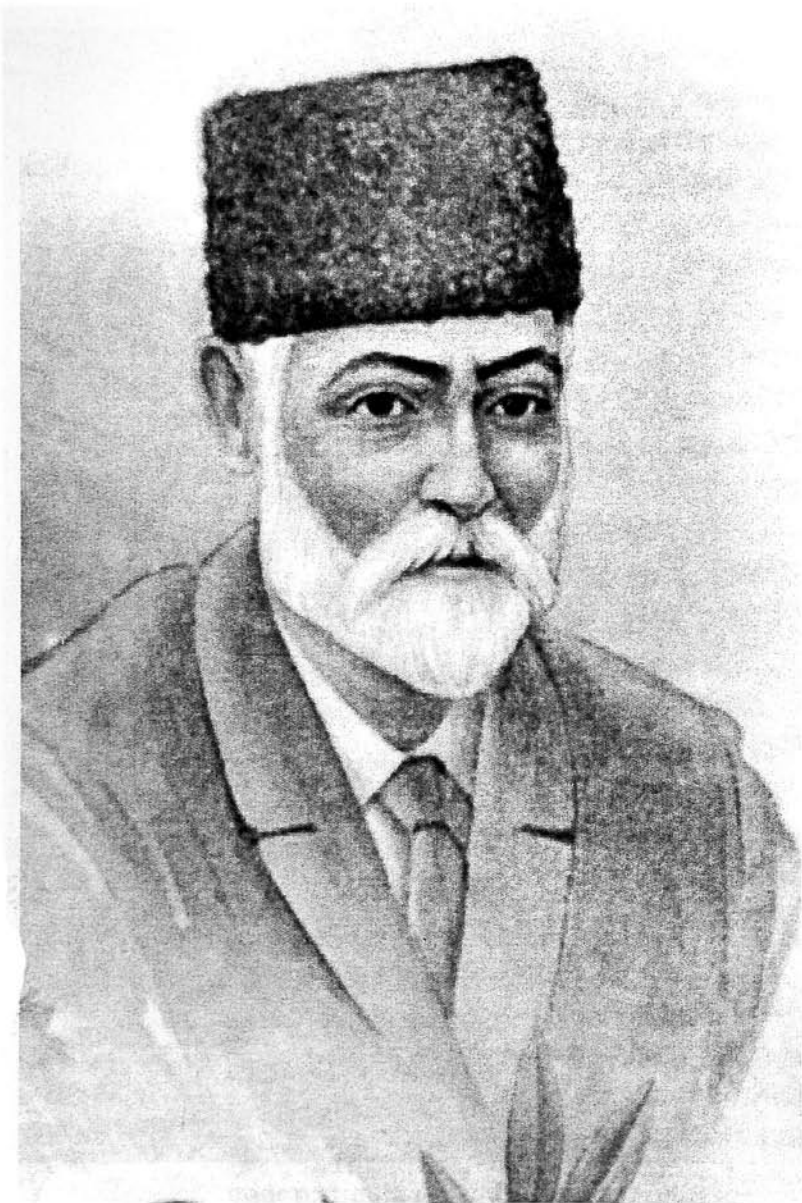
Həsən bəy, Hənifə xanım və qızı

Həsən bəy

Həsən bəy və Hənifə xanım

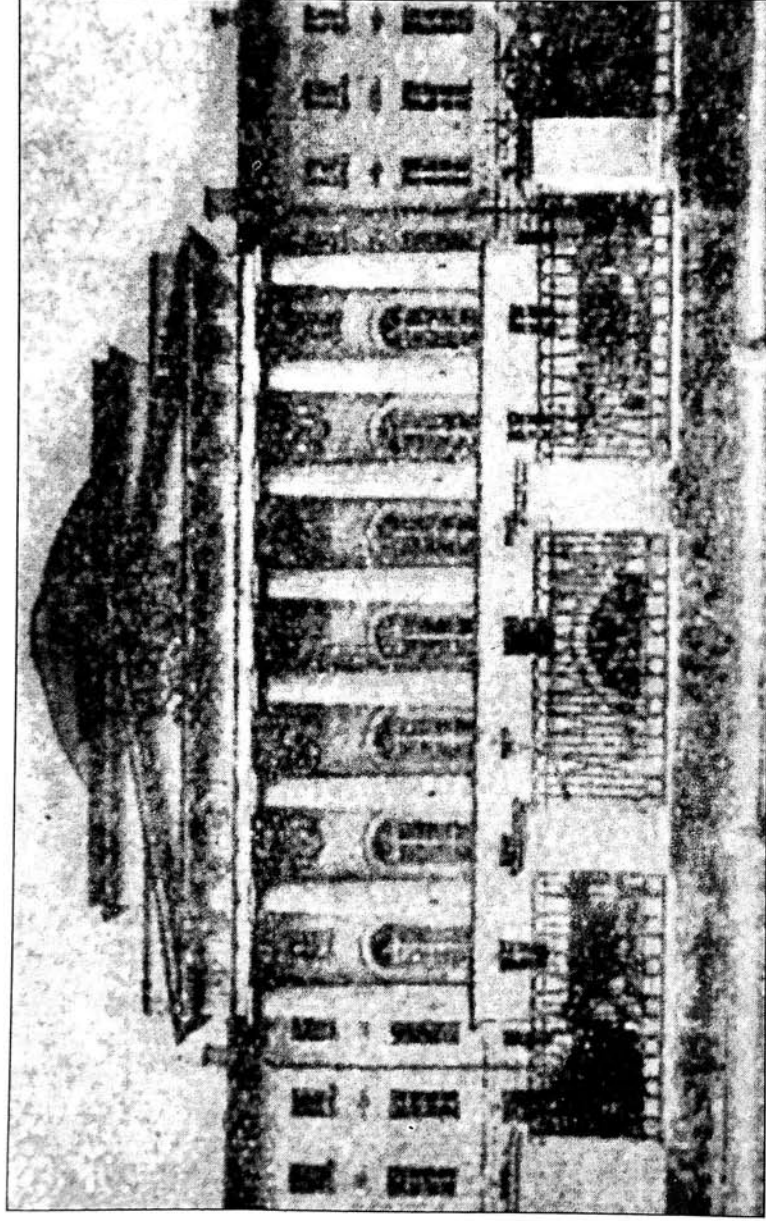

Баку 7 Июня 1882

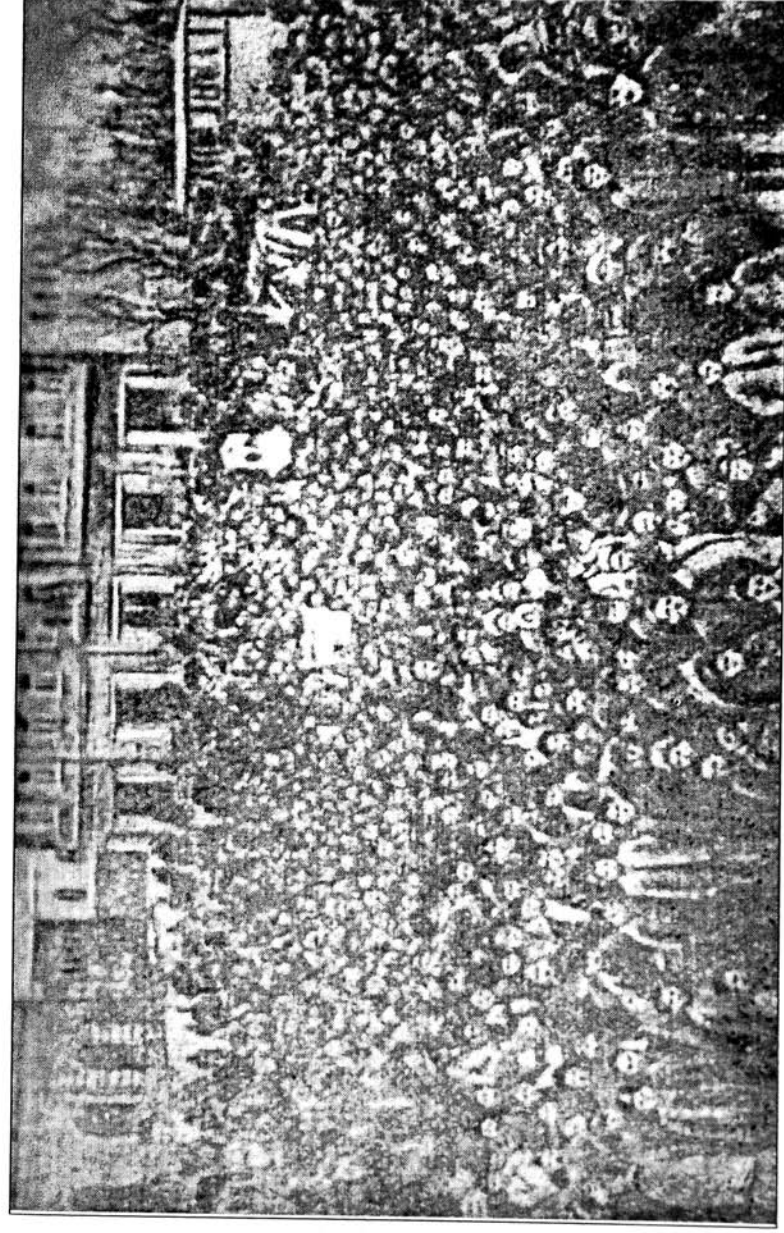
Многоуважаемый
Мирсафарбашиевъ

Пишу Вам и потому я по
судить бы мне, что
иногда Вам неважно
Вам писать что иуде
новое; очень важно. Я думаю
сказать, что удивительное
проче люди с лопатки до
капюшон более ответственно
и прощание их для сер-
вом а вы, как кажется,
каждому даже написать вайно
за перо, вероятно Ваша Вам.
Вы закончили судились, помы
Вам тольк. инокатье и
только перукайте, что народне
ограждение так же вы, кто.

H.Zərdabinin M.F.Axundova məktubu

H.Zərdabinin təhsil aldığı Moskva Universitetinin binası

H.Zərdabi ilə vidalaşma mərasimi

BİRİNCİ AZƏRBAYCAN QƏZETİ

...Soruşula bilər ki, hələ 1828--1832-ci illərdə A.Bakıxanov "Tiflisskiye vedomosti"nin farsca buraxılışının redaktoru və müəlliflərindən biri olduğu, 1838–1845-ci illərdə isə "Zakavkazki vestnik" in azərbaycanca da bir neçə nömrəsi çıxdığı halda, bizdə dövrü mətbuatın tarixini "Əkinçi" ilə başlamaq ənənəsi nəyə əsaslanır?

Bu suala cavab verməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, şübhəsiz, məşhur Azərbaycan yazıçısı və alimi A.Bakıxanovun göstərilən qəzetdəki fəaliyyəti haqqında ehtimal elmi-tarixi cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olub, xüsusi tədqiqata möhtacdır, layiqdir. Bu qəzetin hətta A.Bakıxanov tərəfindən çıxarılmış bir iki nömrəsi də əldə edilərsə, ondan Azərbaycan milli mətbuatının ilk bünövrə daşı kimi danışmaq mümkün olardı. Hələlik isə bu mətbuat orqanı haqqında yalnız arxiv sənədləri və bəzi başqa məxəzlər məlumdur. O ki qaldı "Zakavkazki vestnik" in azərbaycanca buraxılışı ("Qafqazın bu tərəfinin xəbəri") – o da əsasən rəsmi sənədlərin tərcüməsindən ibarətdir; bu qəzet çox az tirajla çap olunmuş və uzun ömür sürməmişdir. Daha ciddi məsələ budur ki, "Qafqazın bu tərəfinin xəbəri"nin nə məzmunu, nə poliqrafik bazası, nə onun materiallarını tərcümə və çap edən şəxs -- heç biri Azərbaycan varlığı ilə bağlı olmadığından onu milli mətbuatımızın sələfi hesab etməyə əsas yoxdur.

Təkcə banisi, redaktoru, müəllifləri deyil, məzmunu, ideya istiqaməti, dili, poliqrafik bazası, oxucuları da nəşr olunduğu torpaqla bağlı olan, onun mənəvi və maddi həyatına əsaslanan, ilk növbədə, doğma həmvətənlərə xidmət edən birinci qəzet "Əkinçi"dir ki, Azərbaycan milli mətbuatının tarixi də, çox təbii, bu qəzetlə başlanır.

"Əkinçi"nin tarixi əhəmiyyətini layiqincə qiymətləndirmək üçün belə bir həqiqəti də nəzərə almaq lazımdır ki, o zaman Azərbaycan dilində kitab çap etmək "dağ çapmaq kimi" (M.F.Axundov) bir iş idi: əsər yazmış müəllif onu kitab halında

H.Z.Tağıyev qızlar gimnaziyasının kollektivi ilə birlikdə

buraxdırmaq üçün pul tapanda mətbəə tapmırdı, mətbəə tapanda senzuradan icazə ala bilmirdi, icazə alıb çap etdirməyə müvəffəq olanda isə oxucu tapmaqda çətinlik çəkirdi. Axundovun dahiyənə "Kəmalüddövlə məktubları" – nə az, nə çox – 60 il dünyaya işığına həsrət qalmışdı; ədib böyük əziyyətdən sonra çap etdirdiyi məşhur "Təmsilat"ını böyük əziyyətlə də satdırırdı. Seyid Əzim Şirvani bir neçə cildlik əsərlərini kitab halında görmədən vəfat eləmişdi. Kitab həsrəti o dövrün başqa sənətkar və alimlərinə də yaxşı tanış idi...

Belə bir "mətbuat aclığı" dövründə nəşrə başlayan "Əkinçi"-nin tək-cə Qafqaz, tək-cə Rusiya miqyasında deyil, Avropada da böyük mədəni hadisə kimi qiymətləndirilməsi bir də bununla izah olunmalıdır...

...H.Zərdabi "Əkinçi"ni nəşr etdiyi zaman Mirzə Cəlil də daxil olmaqla Azərbaycan yazıçılarının yeni nəslinin nümayəndələri 10, 12, 15 yaşlı uşaqlar və yeniyetmələr idilər. Lakin istər səksən-doxsanıncı illərdə, istərsə də sonra bu yazıçıların çoxu "Əkinçi"nin ölməz ideyalarını müxtəlif yollarla öyrənib faydalanırdılar. Bir də XX əsrin əvvəlində "Əkinçi", Sabir demişkən, "vəfat etmişdisə", Azərbaycan ziyalılarının çoxunun özünə "mə-nəvi ata" saydığı Zərdabi sağ idi; o yenə yazır, mübarizədən qalmır, "Əkinçi"də gördüyü işi davam etdirirdi. N.Vəzirov yeni komediyaları və "Dərviş" imzalı publisist əsərləri ilə molla-nəsrəddinçilərlə həmrəy olduğunu göstərirdi.

"Molla Nəsrəddin"ın redaktoru Mirzə Cəlil uzun illər "Əkinçi" ilə maraqlanıb məşğul olan, onun bibliografik nadirəyə çevrilmiş komplektini səhifəbəsəhifə, bir məktəbli kimi oxuyub öyrənən və ədəbi-jurnalistlik fəaliyyətində nəzərə alan şəxsiyyətlər arasında yaşayıb işləmiş və böyük yazıçının mətbuata dair görüşlərinin formalaşdırılmasında bu amillərin ciddi əhəmiyyəti olmuşdur. Sovet dövründə, "Əkinçi"nin 50 illiyinə hazırlıq zamanı Mirzə Cəlil Bakıdakı Stalin klubunun kitabxanasından bu qəzetin komplektini alıb dərindən mütaliə etmişdir. Görkəmli yazıçı və jurnalistlərdən Eynəli Sultan və Ə.Haqverdiyev özlərinin yetgin dövründə belə ilk Azərbaycan qəzetini tapıb oxumuş və onun bütün nömrələrinin konspektini tutmuşlar.

Dünyagörüşü "Əkinçi" ilə sıx təmasda təşəkkül tapan, Zərdabi ilə məktublaşan, "Əkinçi"nin başladığı yeni ictimai-ədəbi hərəkatla bağlı olan şəxsiyyətlər sırasına habelə M.Ə.Talıbov, M.Tahir, Z.Marağeyi, Mirzə Mehdi xan kimi cənublu yazıçı və mütəfəkkirlərimiz də daxildir. Akademik M.Cəfərov çox doğru olaraq, məsələn, Z.Marağeyinin "Səyahətnameyi-İbrahim bəy" və M.Ə.Talıbovun "Əhmədin kitabı" əsərlərində təbliğ olunan qabaqcıl fikirlərlə M.F.Axundov və "Əkinçi" arasında möhkəm əlaqə görür.

"Əkinçi" ənənələrini yaşatmaq və inkişaf etdirmək yolunda F.Köçərli daha ardıcıl çalışmışdır. Əsərlərində Zərdabi və onun qəzetini dönə-dönə yad edən alim 1906-cı ildə belə bir doğru fikir irəli sürürdü ki, "Əkinçi"nin gözəl sözləri və nəfli məlumatı indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir", onlar "müəyyən bir sistem halına salınıb Azərbaycan dilində nəşr edilən dövrü jurnallarda çap olunarsa, çox faydalı olar.

Azərbaycanın ən yaxşı oğullarının nisgil və həsrətinə səbəb olan bu arzu indi... həqiqətə çevrilir.

"Əkinçi" (tam mətni) kitabı, "Azərənəşr". 1979

“QƏZET GƏRƏK XALQIN AYNASI OLSUN”

Azərbaycan dilində ilk milli qəzet olan "Əkinçi"nin birinci nömrəsi 1875-ci il iyulun 22-də Bakıda çapdan çıxmışdır. Şübhəsiz ki, bu faktın özü xalqımızın ictimai-siyasi və mənəvi həyatında əlamətdar hadisə olmuşdur. Axı milli qəzetin yaradılması hər bir xalqın milli varlığının ən böyük göstəricisi, tərəqqi və təkamülünün vacib şərtidir. Həsən bəy Zərdabinin xidməti məhz bundan ibarətdir ki, o, çox çətin olan bu yolda ilk əməli addım atmışdır.

H.Zərdabi Azərbaycan xalqının görkəmli oğullarından biri, həqiqi vətənpərvər, dərin təhsil görmüş adam idi, təkcə Azərbaycanın deyil, həm də xarici ölkələrin tarixinə və mədəniyyətinə mükəmməl bələd idi. Fəal maarifçilik işi aparan, milli-mənəvi sərvətin zənginliklərini, azadlıq və tərəqqi ideyalarını geniş kütlələrə çatdırmağa çalışan H.Zərdabi dərk edirdi ki, bu mühüm vəzifənin öhdəsindən kəndlinin də, ziyalının da başa düşəcəyi dövrü nəşr daha yaxşı gələ bilər. O, məqalələrinin birində bu barədə belə yazırdı: "Hər bir vilayətin qəzeti gərək ol vilayətin aynası olsun... yaxşı-yamanlığını aşkar eləsin", xalqın "hər bir dərdi və xahişi ol qəzetdə çap olunsun ki, ol qəzetə baxan xalqı aynada gören kimi görsün".

Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetini yaradarkən bu prinsipi əsas götürmüşdü. Qeyd etmək lazımdır ki, qəzetin oxucuya doğru yolu heç də qısa və asan olmamışdır. "Əkinçi"nin ilk nömrəsini dörd il ərzində neçə-neçə qapıları döyəndən, yeni nəşrin əleyhdarlarına qarşı inadla mübarizə aparandan sonra buraxmaq mümkün olmuşdu. Qəzet ayda iki dəfə çıxır və böyük rəğbətlə qarşılardı. Bəlkə də, çox adam bilmir ki, redaksiyanın bütün kollektivi cəmi bir nəfərdən - Həsən bəyin özündən ibarət idi. O, həm məqalələrin əksəriyyətinin müəllifi, həm redaktor, həm korrektor, həm də mətbəə fəhləsi idi. Üstəlik, qəzetin bütün xərcini öz maaşından ödəyirdi. Bu barədə heç düşünürsünüzmü ki, Moskva Universitetinin məzunu, tanınmış bəy ailəsinin övladı

olan 30 yaşlı bu cavan oğlanı o zaman belə bir fədakarlığa sövq edən nə idi?

Bu sualın cavabını H.Zərdabinin öz məqalələrində tapmaq olar. O, ürək ağrısı ilə yazırdı: "Hər kəsi çağırıram gəlmir, göstərirəm görmür, deyirəm qanmır. Axır gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri əlac yoxdur". Həsən bəy bu əlacı qəzet buraxmaqda gördü.

Zərdabi elmin, təhsilin, elmi-texniki tərəqqinin Azərbaycan xalqının müqəddəratı üçün əhəmiyyətini başa düşərək, "Əkinçi"nin səhifələrində bu problemlərin işıqlandırılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. O, Azərbaycan ziyalılarının gənc nəslinə müraciət edərək yazırdı: "Ey elm təhsil edən cavanlarımız! Doğrudur, bizim vətən qardaşlarımız ilə üns tutmaq çətinidir... Doğrudur, qeyri millətlər sizin kamalınızı görüb sizə artıq rütbə verəcəklər, amma insaf deyil ki, beş gün ömrün ləzzətindən ötrü milləti, qardaşlarınızı atıb, onları kor və sərgərdan qoyasınız... Öz qardaşlarınızı əməli-xeyrə vadar edin, qoy şüəralar sizi həcv etsin, mollalar lənət oxusun... Siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və bişəkk gələcəkdə millətin gözü açılanda sizi şəhid hesab edib, sizə rəhmət oxuyacaq".

H.Zərdabi qəzetin mühüm vəzifələrindən birini də oğlan və qızları öz Vətəninin həqiqi vətəndaşları, öz xalqını sədaqətlə sevən alovlu vətənpərvər kimi yetişdirməkdə görürdü. Qəzet gənc oxuculara dəfələrlə xatırladırdı ki, əcdadlarımız sizə gözəl, bərəkətli, zəngin bir dövlət – Vətən torpağı qoyub, "Yer və göydə olan şeyləri sizin ixtiyarınıza verir", lakin bu misilsiz xəzindən indi başqaları istifadə edirlər. Bu vəziyyətdən çıxmaq, öz yurdunun əsl sahibi olmaq üçün yalnız elmin nailiyyətlərinə əsaslanmaq, kütlələri maarifləndirmək lazımdır.

Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan xalqının başına gələn bir çox bəlalardan səbəblərini maarifin, elmin yoxluğunda, təhsilin məhdudluğunda göpürdü. O, "Əkinçi"də dərc olunmuş məqalələrinin birində yazırdı ki, bəlalarmızdan və çətinliklərimizdən danışarkən ümumi savadsızlığın heç adını çəkmirik, halbuki bu başlıca səbəbdır.

Bizim mətbuat dilimiz-üslubumuz "Əkinçi" ilə yaranmışdır. İndi həmin qəzetin nömrələrini oxuyarkən H.Zərdabının və onun məsləkdaşlarının dilinə heyran olmaya bilmirsən: onlar xalqın geniş təbəqələrinin başa düşə bildiyi sadə, aydın, təmiz ana dilində yazıb-yaradırdılar. Açığını deyim ki, indiki qələm əhlinin bir çoxu Həsən bəyin ana dilinə qayğıkeş münasibətindən, onun saflığını və zənginliyini qorumaq uğrunda əzmlə və ardıcıl mübarizə aparmasından çox şey öyrənə bilər.

Bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, "Əkinçi" qəzetinin ənənələrini tək-cə qələm ustaları deyil, hamımız yenidən öyrənməliyik. O, əsl xalq demokratik mətbuatının nümunəsi kimi bu gün də, heç şübhəsiz, sabah da yeni biliklər və yeni təcrübə mənbəyi olaraq qalacaqdır.

İlk dövrü mətbuat orqanımız olan "Əkinçi" qəzetinin işıq üzü gördüyü gün – iyulun 22-si artıq respublikamızda Azərbaycan jurnalistikası günü kimi qeyd edilir. Milli dəyərlərə, ənənələrə qayıtmaq, onları sağlam və müasir tələblər zəminində davam və inkişaf etdirmək yolunda daha bir addım atılmışdır. Kökə qayıtmaq müstəqil yol seçmək deməkdir. Bu isə öz növbəsində çox böyük məsuliyyət, uzaqgörənlik, düşünüb-daşınmaq tələb edir. Bu gün adicə, keçici bir tədbir günü olmasın gərək.

Respublikanın jurnalist ordusu, hər bir redaksiya kollektivi, hər bir qələm sahibi jurnalistikamızın "Əkinçi" ilə başlayan tarixi keçmişinə, qüdrətli jurnalist və publisistlərimizin yaradıcılığına, bir sözlə, keçdiyimiz yola varislik hissi ilə nəzər salmalı, bu günün və gələcəyin yolunu, vəzifələrini müəyyənləşdirməlidir. Əlbəttə, tarixə nəzər salmaq ondan küllə deyil, od götürməyi bacarmaq deməkdir. Azərbaycan jurnalistikası isə bu baxımdan çox zəngindir.

1991

*«Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik?»
kitabı, Azərnaşr.*

QARANLIQLARA İŞIQ SALAN QƏZET

Xalqımızın mənəvi həyatında əvəzsiz rol oynamış "Əkinçi"nin yaranmasını sovet dövründə rus mədəniyyətinin və mətbuatının inkişafı ilə bağlamışlar və hətta ona "proletar mədəniyyətinin təzahürü" donu da geydirmişlər. Rus mədəniyyəti və mətbuatının təsiri şübhəsizdir, eyni zamanda onu da unutmamaq olmaz ki, o zamanlar Azərbaycan ziyalıları artıq Avropanın həyatı ilə tanış idilər, orada doğan demokratik ideyaları əzx edirdilər və bu ideyalar ayrı-ayrı insanların sayəsində Azərbaycana gətirilirdi. Ümumiyyətlə, "Əkinçi" qəzetinin meydana çıxmasını demokratik ideyaların Azərbaycana sirayət etməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək mümkündür.

Milli mətbuatımızın banisi olan Həsən bəy Məlikov Zərdabının həyat tarixinə qısa nəzər salmaq və görək ki, onu "Əkinçi" qəzetini yaratmağa nə vadar etmişdir. Həsən bəy, ləqəbindən görüldüyü kimi, zərdablıdır və şübhəsiz ki, valideynləri onu gələcəyin ziyalı kimi görməyi arzu etmişlər və bu məqsədlə onu 1852-ci ildə Şamaxıdakı rus dilində məktəbə göndərmişlər. Sonralar H.Zərdabi Moskva universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiyyat şöbəsində təhsil almış və 1865-ci ildə universiteti bitirmişdir. O zamanlar ölkədən xaricdə oxumaq, yetişmək hər insana nəsisib olmazdı. Deməli, Moskvada ali təhsil almış hər bir insanın mənsəb qazanmaq üçün böyük imkanları var idi, amma Həsən bəy vəzifə dalınca getmədi. O, öz qarşısına çətin bir məqsəd qoydu – xalqı oyatmaq!

Burada heç bir xeyirdən, qazancdan, indi deyildiyi kimi, biznesdən söhbət gedə bilməzdi. Məqsəd, M.Ə.Rəsulzadənin Həsən bəyin vəfatının ildönümü münasibətilə dediyi kimi, "qaranlıqlara işıq salmaq idi". Zərdabi bu vəzifəni şərəflə yerinə yetirmişdir, xalqı az da olsa, qəflət yuxusundan oyada bilmiş, onun kimliyini ona başa satmışdır. Bunu ancaq bütün vücudu ilə vətənpərvər və humanist insan edə bilərdi və Zərdabi bu vəzifəni öz xalqını maarifləndirmək yolunda görürdü.

Həsən bəy M.F.Axundova göndərdiyi məktubda məqsədini belə izah edirdi: "Bəlkə, sizi belə bir şey düşündürür ki, nə üçün başqa birisi deyil, məhz siz, özü də müftə, bir quru "çox sağ ol" belə eşitməyə ümidiniz olmadan bu barədə zəhmət çəkirsiniz. Onda mən məcburam deyəm ki, xalqa, sənə doğma olan xalqa məhəbbətdən, avamların maariflənməsindən söhbət gedən yerdə bu sual ortaya gəlməməlidir. Xalqın, həm də geridə qalmış avam xalqın, sənin və mənim qardaşımın maariflənməsi işinə özünü həsr edən bir adamı belə bir fikir yoldan qoymamalıdır. O, mükafatını öz-özünə, işini görə-görə vicdanı qarşısında duyacaqdır".

Və təsadüfi deyil ki, məhz bu amal Azərbaycanın M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.B. Vəzirov və digər fikir adamların və ziyalıların H.Zərdabının ətrafına toplamış və onlar "Əkinçi" qəzetinin inkişafına rəvac vermişlər.

Zərdabi öz qəzetində hər şeydən yazırdı və onun dərc etdiyi məqalələr əsasən "Daxili xəbərlər", "Əkin və ziraət xəbərləri", "Elmi xəbərlər", "Təzə xəbərlər" rubrikaları altında çıxırdı. Qəzetin bütün işlərini o, təkbaşına görürdü və redaksiya işində ona kömək edəcək savadlı adamların olmamasından şikayətlənirdi. Buna baxmayaraq "Əkinçi" üç il çıxmaqda davam etdi və bu, vətənpərvərlikdən doğan əsl qəhrəmanlıq idi.

Qəzetin işlə tanış olmaq istəyən bir fransız jurnalist Həsən bəyə demişdi: "Siz qəhrəmansınız, bizim Fransada bu cür yoxsul qəzetlər üçün işləyən adam tapılmaz. Sizin enerjinizə heyran qalmışam. Görünür, siz öz xalqınızı çox sevirsiniz".

"Gənc jurnalistlərə xitab" kitabı, Bakı – 2005

"ƏKİNÇİ"DƏN "AZƏRBAYCAN"A

Ceyhun Hacıbəyov Həsən bəy Zərdabi haqqında

Bəllidir ki, Həsən bəy Zərdabının maarifçilik ideyaları özünün gələcək inkişafını XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərinin, yazıçılarının, eləcə də publisistlərinin yaradıcılığında tapmışdır. Bu baxımdan Ceyhun bəy Hacıbəyovun yaradıcılığı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Xatırlatmaq istərdik ki, həyatını can-dildən öz xalqına xidmətə həsr etmiş bu böyük maarifçiyə göstərdiyi məhəbbət və hörmətə Ceyhun bəy ömrü boyu sadıq qalmışdır.

Həsən bəy və onun həmfikirliəri tərəfindən qırx il ərzində səpələnən maarifçilik toxumları lazımi cüvətilərini vermiş və öz nuru ilə cəhalət dünyasını işıqlandırmışdı. Məhz Həsən bəyin təşəbbüsləri ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərin, maarifçiliyin, teatrın və yeni tipli məktəblərin inkişafına əlverişli imkan yaradırdı. Ceyhun bəy özü şəxsən beşiyi başında Həsən bəyin dayanmış olduğu milli mətbuatın gələcək təkamülünün şahidi olmuş şəxsiyyətlərdəndir.

Odur ki, Ceyhun bəy bu yorulmaz zəhmətkeş insanın – Həsən bəy Zərdabının xidmətlərinə xüsusi həssaslıqla yanaşırdı. O özünün erkən gündəliklərindəki qeydlərində Qafqaz müsəlmanlarının mətbuatından bəhs edərək yazırdı: "...Tatar dilində ilk qəzet 1877-ci ildə (qeyd edək ki, ilk nömrəsi 1875-ci ildə işıq üzü görmüşdü) rus-türk müharibəsi zamanı çapdan çıxmışdı. Qəzet "Əkinçi" adlanırdı. Onu... məşhur müsəlman ictimai xadimi Həsən bəy Zərdabi nəşr və redaktə edirdi..."

28 noyabr – böyük yazıçı-publisist, ictimai xadim Həsən bəy Məlikovun vəfat etdiyi gün Ceyhun bəy üçün bir növ istinad nöqtəsi, görkəmli maarifçinin adı ilə bilavasitə bağlı olan ictimai-siyasi məsələlərin necə həyata keçirildiyinin meyarı günü oldu. Həsən bəyin xatirəsinə həsr olunmuş çoxsaylı məqalələr buna parlaq sübutdur. Belə ki, 1912-ci ilin noyabrında Həsən

bəyin vəfatının beş illiyi münasibətilə Ceyhun bəy geniş məqalə ilə çıxış edərək öz həmvətənlərinə onun xidmətlərini xatırladaraq göstərir ki, ictimai özünüdərkə, ictimai ruhun oyanışına çağırış kimi bu əlamətdar tarixi günü ilbəl qeyd etmək hər bir müsəlman jurnalistinin borcudur.

Həsən bəyin özünün "axar su müəyyən vaxtdan sonra nəhəng daşı dəlib keçdiyi kimi, həqiqət də tədricən insanın başını dəlib keçir, nəhayət, onun beyninə təsir göstərir" fikrini rəhbər tutaraq Ceyhun bəy bir neçə il ərzində öz yazılarında həqiqəti söyləməklə həyəcan təbili çalır, xalqın diqqətini ona yönəldirdi ki, ölkəmizin hər cür tərəqqisi böyük təşəbbüskarlığa və öz ideyalarının həyata keçirilməsinə kifayət qədər dözümlü və mətanətə malik olan bu insanın hərtərəfli fəaliyyəti və adı ilə bağlıdır.

1913-cü ildə "insanların qəlblərini söz ilə yandıran" böyük tatar şairi Abdulla Tukayın vəfatına həsr olunmuş yazısında "aralarından getmiş olan incəsənət kahinini böyük kədər içərisində" əvəzsiz itki kimi ağlayan Volqaboyu tatarlarının səmimi canıyananlığını görən Ceyhun bəy Hacıbəyov Həsən bəy Məlikovun öz layiqli qiymətini almayan unudulmuş xidmətləri barədə ürək ağrısı ilə yazırdı: "Həsən bəyi böyük təntənə ilə dəfn etdilər. Təmtərəqli dəfn mərasimi düzəldilər. Bununla da hesab etdilər ki, mərhumun xatirəsinə münasibətdə öz borclarını yerinə yetirmişlər. Halbuki biz ürəkdən ağrımırıq. Əks halda, bizdən ötrü çox işlər görmüş mərhumu necə mükafatlandırmaq, heç olmazsa ölümündən sonra necə mükafatlandırmaq barədə nə isə düşünərdik. Heç bir əks-səda olmadı. Onun məzarı üçün adı daşı da qıymadıq..."

1907-ci il tarixli "İrşad" qəzetində dərc olunmuş yazıdan A.Zeynalovun gətirdiyi iqtibas aydın təsəvvür yaradır ki, Həsən bəyin dəfnində Bakının bütün əhalisi, Bakı məktəblərinin müsəlman şagirdləri və müəllimləri, Bakı üləmaları və onlarla bərabər digər xalqların nümayəndələri iştirak edirdilər.

Görkəmli ictimai xadimlərin – "İrşad" və "Tərəqqi"-nin adından Əhməd bəy Ağayevin və Həsən bəyin tərcümeyi-halını "milli tərəqqidə onun xidmətlərini Çavçavadzenin xidmətləri ilə

bərabər tutaraq xalq arasında mədəniyyətin banisi, ilk teatr tamaşasının yaradıcısı" kimi işıqlandıran doktor Qarabəy Qarabəyovun, "Nicat" jurnalistlər cəmiyyəti adından Məmməd Əmin Rəsulzadənin, pedaqoqlar adından Məmməd Həsən Əfəndiyevin və "mətbuat sözünün Zərdabi üçün xalq həyatı qaranlığını işıqlandıran məşələ bənzədiyini" qeyd edən "Fyüzat" jurnalının redaktoru Əli bəy Hüseyinzadənin, Bakı Duması üzvləri adından İsa bəy Aşurbəyovun çıxışları da bu baxımdan diqqətəlayiqdir.

Ceyhun bəy mərhumun xatirəsinin unudulacağından ehtiyat edirdi və bunda "özünün həyatını xalqa həsr edən və əvəzində nə bu dünyada, nə də o dünyada heç bir haqq gözləməyən bir insan haqqında əfsanə qoşmağa imkan verən nə isə ulvi bir şey, sırf İncil təsadüfi" arayırdı. Ceyhun bəy milli inkişaf yolunda Həsən bəyin xidmətlərinin layiqincə qiymətləndirilməsini istəyirdi və bütün yazıları ilə böyük müəlliminin vəsiyyətlərini, ideyalarını həyata keçirməyə çalışırdı.

1914-cü ilin noyabrında Həsən bəyin vəfatının yeddi illiyi münasibətilə yazdığı "Yeddi il" məqaləsində "mədəni-məişət fəaliyyəti zəminində müsəlman pioneri Həsən bəyin" ölümündən bu qədər vaxt keçəndən sonra "Bakı müsəlmanları ona nəinki abidə qoymamışlar, hətta onun məzarı üstünə adı daşdan başdaşı qoyulması üçün xanımına kömək əli belə uzatmamışlar, nəinki Həsən bəyin adını və xatirəsinə əbədiləşdirməmişlər, hətta onu tamamilə unutmağa çalışmışlar... nəinki onun ailəsinə heç bir qayğı göstərməmişik, hətta kömək əvəzinə ailəni incitməyi və qəlbinə dəyməyi yol seçmişik..."

Əslində isə öz xalqını oyatmaq ideyasını rəhbər tutan Həsən bəy Məlikov yaratdığı "Əkinçm" qəzeti ilə deyil, habelə hərtərəfli pedaqoji, ictimai fəaliyyəti, "Qafqaz müsəlmanlarının ilk övladı olan" xeyriyyə təşkilatlarının yaradılması, Bakıda ilk teatr tamaşası, Bakı Dumasının üzvü kimi göstərmiş olduğu xidməti və s. ilə "bütün həyatını Vətəninə və xalqının yolunda fəda etdi, çünki onun öz xalqından ayrı həyatı yox idi..."

Xalqının mənafeyinə sadıq olan əsl vətənpərvər kimi Ceyhun bəy öz müəlliminin xidmətlərinə göz yuma bilmirdi. Elə buna görə də o, öz müəlliminin vəfatının onuncu ilinə həsr

olunmuş "Həsən bəyin on illiyi" sərlovhəli 1 dekabr 1917-ci il tarixli üçüncü məqaləsində "öz mahiyyəti ilə alman xalqını təcəssüm etdirən, onun bütün arzu və söylərinin daşıyıcısı və ilhamçısı olan..." görkəmli alman ictimai-siyasi xadimlərindən biri ilə müqayisədə Həsən bəyin simasını və fəaliyyətini daha geniş səpkidə təqdim etdi.

Belə bir fakta əsaslanan Ceyhun bəy ictimai-siyasi həyatımızda Həsən bəyin xidmətlərini qeyd edirdi: "Ötən yüzilliyin 70-ci illərindən başlayaraq ətrafında müsəlmanların bütün ictimai elementlərinin qruplaşdığı yol göstərən ulduz, impulsiv qüvvə, müsəlmanları namaza çağıran müəzzin kimi öz sədası ilə qan qardaşlarını oyanışa çağıran zəngli saatın səsi idi. O bizim ictimai fikrimizin carçısı olmuşdur və sonrakı nəsillərin Həsən bəy Məlikovun "müsəlman ziyalısının babası kimi" hörmətə layiq adına ehtiramlı münasibəti tam başa düşülür..."

..."Bəlkə də, bizim günlərdə, həyatımız azadlıq nuru ilə işıqlananda, gələcək bizə bu qədər şirin və ilhamlı çalarlarda görünəndə, indiyə qədər mövcud olanlardan və mərhum Həsən bəyin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində belə parlaq əks olunanlardan fərqli meyarlar işlənilib hazırlanacaqdır. Allah yar olsun!"

Bu, ölkədə mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitin hökm sürdüyü mərhələ, Azərbaycanın müstəqillik qazandığı dövr idi. Ceyhun bəy öz həmfikirliyi ilə birlikdə Vətənin müstəqilliyini müdafiə edənlərin sırasında idi. O, yeni həyatın ilk işartısını görürdü. Təsadüfi deyildir ki, Ceyhun bəy Hacıbəyov tezliklə, yəni 1918-ci ildə "Azərbaycan" qəzetinin -- Azərbaycan Demokratik Respublikasının ilk mətbu orqanının redaktoru oldu.

"Respublika" qəzeti, 12 oktyabr 2000-ci il.

H.ZƏRDABİNİN DƏFİNİ

HƏSƏN BƏY ZƏRDABİNİN DƏFNİ

"Srağagün mətbuatımızın banisi, hissi-milliyəmizin oyanmasına ən ümdə səbəb olan, ürəfa və danışməndlərimizin sərkərdəsi və pişrovu, millət mücahidi Həsən bəy Məlikovun dəfni-keyfiyyəti Bakıda görünməmiş və eşidilməmiş bir təntənə və nəşə ilə icra olundu."

Bu vaciə qəlbə sükunət verən, ürəyi həsrətlə dolduran və istiqbalımızı təmin etdirən iki şeyi isbata yetirdi. Əvvəlinci, cəmətimizin oyanmasını, düz, həqiqi xadimlərinin qədrini başlayıb bilməsini, mətbuat aləmində, cəməət işlərində sədaqət və səfa ilə işləyənləri layiqincə təqdir etməsi; ikinci, ürəfa və danışməndlərin gücünü cəməət arasında vəq və heysiyyətini cəmətimiz nə qədər əvam, nə qədər geridə qalmış, nə qədər cahil də olsaq ürəfanın sidq və sədaqətini düşünüb də daha şeytanətlərə və vəsvəsələrə uyuyub ürəfanın dəvət və sədasını eşitməyə, onlara pişrov olmağa, onlarla bərabər iş görməyə şüru etməsi.

Bu haləti srağagün müşahidə edən hər bir millətpərəst və tərəqqixah müsəlman Həsən bəy mərhumun vəfatından nə qədər məyus və mükəddər olsaydı da özüçün bir dərəcəyədək təskinlik, gələcəyə ümidvarlıq hasil edə bilərdi. Görünür ki, mərhumun və mərhumə peyrəvi olanların bu 40 il müddətində səpdiyi toxumlar bisəməərə qalmamışlar. Yavaş-yavaş qülübünnasta nəşr və nüma edib bəhrə veriyorlar.

Mərhumun cənəzəsini təşyi etmək üçün Bakıda sakin cümlə ürəfa, danışməndlər, Bakı məktəblərinin cümlə müsəlman şagirdləri, cümlə müsəlman müəllimləri Bakı əhalisindən cəmi üləma və rüesa ilə bərabər və qeyri-tayfaların ürəfa və nüməyəndələri hazırkırlar.

Cənəzə başdan ayağa növbənöv cəmiyyətlərdən təqdim olunmuş şallar ilə, hadisəyə münasib yazılar ilə yazılmış lentlər ilə müəyyən olmuşdu...

Namazdan sonra qabaqca tərtib olunmuş qayda üzrə natiqlər nitq deməyə şüru etdilər.

«İrşad» qəzeti, №122, 2 dekabr 1907-ci il.

H.ZƏRDABİNİN DƏFN MƏRASİMİNDƏ ƏHMƏD BƏY AĞAYEVİN NİTQİ

Cəməət! Biz buraya cəm olmuşuq məşhur və məruf Həsən bəy Məlikovun cənəzəsini təşyi etməyə.

Baxınız! Göz qabağında nə görürsünüz? Beş gün bundan əqdəm fail, muxtar, hərəkət, hiss, fel sahibi olan bir zatın şimdi bir cansız, hərəkətsiz, heç bir işə, heç bir şeyə qabil olmayan bədəni duruyor. Nə oldu, nə ittifaq düşdü? Bu bədənə dirilik verən, bu bədəni hərəkətə, hissə, felə qabil edən ruh dediyimiz şey ondan ayrıldı! Pəs insanın insanlığı, insanın diriliyi, insanın varlığı ibarətdir onun ruhundan. Lakin ruh özü nədir? Bu məsələni nə əqil, nə elm və nə fənn həll edəməyib. Hətta lisani-Allah olan Qurani-Şərifimizdə bu məsələ barəsində buyrulub: "Əgər səndən sual olunsa ki, ruh nə şeydir, cavab ver ki, bu bir əmrdir Allah yanında".

Fəqət, əgər ki, ruh özü bizə məlum deyilsə, onun məzhəri, vücudi-zahirisi, səməərələri bizə məlumdur. Günün olduğu günün şüasindən aşkar olduğu kimi, ruhun da varlığı onun səməərələrindən aşikardır. Bu səməərələr hansılardır? Haman insanı haləti-heyvaniyyətdən xilas edib də insanlıq halətinə yetişdirməkdən, yəni elm və fənn, tərəqqi və təaliyə, həmcinsi olan millətə və ümuminsaniyyəyə xidmət etməkdən. Odur ki, yenə lisani-Allah olan Quranımız bugünə ruhi təbiyyə malik olanlara əsl insan adı qoyub, qalanlarını kələnam, yəni dördayaqlı adlandırıb.

İşdə bu nöqtəyi-nəzərdən Həsən bəy mərhumun tərcümeyihalına, ömür və güzəratına nəzər edəlim, baxalım, nə dərəcədə o mərhumun ruhu ruhi-əvalimi insaniyyəti seyr etmiş və özündən sonra nə əsərlər qoymuş.

Tam 50 il bundan əqdəm, yəni o vaxtlar ki, Qafqaz dairəsində elm və fənn nə olduğuna etina belə olunmuyordu, Həsən bəy mərhum, Moskva şəhərinə gedib orada Darülfünunda təhsil etməyə bəzl hümmət etmiş, sonra Darülfünunun ulumi-riyaziyyə şöbəsini qurtarıb öz vilayəti olan Bakıya müraciət etmiş, Bakıya qayıdıb da bu mərhum nəylə məşğul olmuş. Yerlər qəsb etməyə? Dövlət qazanmağa? İsmi-rəsm, şöhrət və pul qazanmağa?

Xeyr! Xeyr! Müəllimlik edib öz həmcinsi və qövmi olan taifəni düçar olduğu cəhəldən, zülmətdən xilas etməyə!

Əlan Qafqaz dairəsində iş görən bir çox ziyalı, mərifətli elm və ürfan sahibi olan müsəlmanlar var ki, bu mərhumun şagirdləridirlər. Onlardan bəzilərinin saqqalları ağarmış, oğul-uşaq sahibi olan zəvat bu məclisdə hazırkırlar! Lakin mərhum bir müəllimliklə ictifa etməyib, millətine daha böyük bir dairedə qulluq etmək niyyətiylə 1875-ci ildə haman bu Bakıda bir "Əkinçi" adında qəzetə nəşr etməyə şüru etmiş. Bu qəzetənin nəşrindən mərhumun məqsədi nə? Öz millətini uyuduğu cəhəldən, zülmətdən və onların vəxım qorxulu nəticələrindən xəbərdar etmək idi!

Bu gecə haman "Əkinçi"nin əvvəlinci nömrələrindən mütaliə edirdim. Onların birində mərhum yazmış: "Ey müsəlmanlar! Gərək zəmanə ilə saziş etmək! Zəmanənin təqzasına görə iş görmək! Əgər görməsək, zəmanə özü-özünə bizsiz iş görüb, fəqət bizi əzər, bizi döyər, keçər". Bu sözlər 1875-ci ildə yazılmış! Müsəlmanlar bu sözləri səmi etibara almadı. 1877-ci ildə Qafqazın bir böyük qalası əldən getdi. 1882-c il İranın Blücistanı ingilislərin əlinə düşdü; haman ildə firənglər, ingilislər Misirə daxil olub Misiri təsərrüf etdilər. Yenə haman illərdə Tunis əldən getdi. Xülasə, aləmi-islam öz dağılmağında davam etdi!

Baxın, bu şəhərin özündə bizim halımıza: qeyrilər tərəqqi və təali, sərvət və rəfahiyyət fikrində olduqları zaman, biz bir-birimizin canına, malına, irzi-namusuna düşüb, bir-birimizi dağıtmaqdayız!

Həsən bəyin sözüne baxmamaq azdır! Həsən bəy bizə haqq söz dedikdə acığımız tutub, ağzına belə döyürdü! Ən əvvəlinci tənə və sərzanış ki, ona edirdik onun kasıblığı, onun biçizliyi idi. Ağzını açıb danışdıqda biz ona deyirdik: kəs səsüvü! Danışma! Sən kasıbsan! Sən fəqirsən! Yəni biz ona tənə edirdik ki, vaxtını pul qazanmağa sərf etmək əvəzinə, bizə bir millətə qulluq etməyə sərf edirdi! Lakin bu mücahid, bu millətpərəst bizim heç bir cövri-cəfamızdan geri durmayıb öz tutduğu yolunda qəribə bir səbat ilə davam ehdi b milləti ayılmaq işi ilə, taifəsinə xidmət etmək üçün əlindən gələn cümlə-səyi bəzl edirdi. Əlan

Bakıda 11 rus-müsəlman məktəbi var! Bu məktəblər cümləsi o biçərənin səylərinin, zəhmətlərinin nəticəsidir!.

Şimdi bu qədər böyük, bu qədər bir ali şəxsin təşyinə gəlib də, biz ona nə deyək! Nə növ onunla vida edək? Əqidəmcə biz gərək o ruhi-paka xitab edib də deyək! "Ey ali ruh! Şimdi sən gedirsən ata-babalarımızın, əcdadımızın hüzuruna! Onlara bizdən salam yetirib də bizim bu şikayətimizi de: Ey əcdad, ey babalar! Bizə nə gün qoydunuz?! Bizə nə növ irs qoydunuz, getdiniz?! Stanlarımız xərabə, vilayətlərimiz viranə! Cümlə millətlər arasında sərnigün, xar, zəlil, məqhur, məzlum, əhvalımız pozğun! Günü-gündən tənəzzül edib, günü-gündən puç və zay olmaqdayız! Əlan işimiz, sənətimiz oğurluq, quldurluq, bir-birimizin canına, malına, irzi-namusuna qəsd etmək imiş! Ey kaş nə biz olaydıq, nə böylə irs".

Şimdi üzümü cavan məktəb uşaqlarına tutud da diyoram: "İş-tə Həsən bəyin bu bihörmət, bihiss, natəvan qalmış bədəni sizə ibrət olsun! Dünyadan cümləmiz böyləcə gedəcəyiz! Heç bir şeyi aparmayacayız! Bizdən qalan fəqət o insanlıq, o öz millətimiz, öz taifəmizə və ümuminsaniyyətə qulluq və xidmət qalacaq ki, əlan Həsən bəyin ruhunu bir qədər əziz və möhtərəm ediyor.

Həsən bəyi özünü nümünə edin və ələddəvam o ustadı-bihəmtanın ruhuna rəhmət oxuyun.

«İrşad» qəzeti, №122, 2 dekabr 1907-ci il.

H.ZƏRDABİNİN DƏFN MƏRASİMİNDƏ M.Ə. RƏSULZADƏNİN NİTQİ

Həzarat! İndicə keçən natiq Əbülhəsən gördünüz ki, nə ürəkdən, ürəyinin ən dərin guşəsindən bugünkü hali-övsamızıdan, şəhrimizin bir zülm-müçəssəm və qədr dəhşətnakə giriftar olmasından şikayət etdi.

Bu bəlayi-əzimdən qurtarmaq, bu dəhşətli zülm və qəddarlar əlindən xilas olmaq üçün o təklif ediyordu ki, rəislərimizə yalvara, yaxaraq, təki onlar bizə rəhm edib yazıqlansınlar, bizim halımıza yanib əhvalımıza çarəsiz olsunlar.

Heyhat! Möhtərəm natiq səhfdədir. Bizdə rəis yoxdur. Bizim rəislərimiz cəmaətimizin başına cəlladlar olmuşlar. Biçarə cəmaət bu cəlladların əlindən qurtarmalıdır. Bu xilaslıq da cəmaətin öz əli ilə gərək olsun. Başqa bir yol yoxdur. Cəmaət özü-öz azadlığına gərək çalışsın. Rəislərə yalvarmaq, onlardan mərhəmət istəməklə onun halına heç bir fayda olmaz. Çün həmişə qoyun nə qədər xırıldasa, nə qədər nalə iltica etsə də qəssab onun bu naləsinə baxmaz. Ancaq öz işilə məşğul olar, başın kəsib dərisin soymağa, ətin çəkib taraş etməyə çalışar.

İştə cəmaəti bu dərəcəyə çatdırmaq, öz həqqini alacaq mərtəbəyə yetirmək üçün onun gözlərini açmaq, həqqi və batili ona bildirmək lazımdır. Dəyər ki, cəmaət öz haqq və ixtiyarını, öz bacarıq və gücünü bilsin, o zaman heç kəs onu sıxıntı altında saxlaya bilməz.

Cəmaəti ayıltmaq, onu dərrakəli etmək üçün nə lazımdır? – maarif, maarif, maarif! Ancaq elm və bilik ilə cəmaət özünün nə olduğunu və nə edə biləcəyini qana bilər.

İştə bu yolda da təşyiinə yığışdığımız bu mərhum işləyib ömrünü keçirmişdir. İştə bu qoca ədib də haman cəmaətin hər dərdinə dərman olan ürfan toxumlarını səpmişdir ki, bu barələrdə çox danışıldı və vaxt müsaidət etmədiyindən nitqimi uzun etməyib qurtarıram.

Həmin bu maarif mücahidi olan piri-rövşənzəmirə xitabən cəmaətin maarifmənd və mütərəqqi olduğunu özünə məslək tu-

tan "Nicat" maarif cəmiyyəti tərəfindən deyirəm ki, yat Allah sənə rəhmət eylesin!!

"İrşad" qəzeti, №122, 2 dekabr 1907-ci il

H. ZƏRDABİNİN DƏFN MƏRASİMİNDƏ QARA BƏY QARABƏYOVUN NİTQİ

Ağalar! Bakı şəhərinin az qədərli müəllimlər əhli-maarifi mənim öhdəmə həvalə etmişlər ki, bu mərhumun tərcümeyi-halını bəyan edəm. Həsən bəy kimi bir mücahidin tərcümeyi-halını bəyan etmək, onun münəqqidi olmaq nəhayətdə çətin bir əməldir. O da bu zamanda...

Həsən bəy bir zat idi ki, onu yaxından tanıyanlar bilir ki, heç bir zaman öz şəxsi işinin fikrində olmamışdır.

Bu mərhum öldüyü günə kimi belə millət və cəməət fikrində olmuşdu. Müsəlmanların arasında olan hər bir əsas mədəniyyətə bu zat ələmdari-əvvəlinci, ya ki, əvvəlinci müəssis olmuşdu. Götürək, nəşri-maarif işini: Həsən bəy müəllimlərdə əvvəlinci Avropaca təhsil ikmal etmiş bir müəllim idi ki, özünün mərifətli şagirdlərini saymaqla qurtarmaz. Cəməət mərifəti yolunda ondan mücahidə fikrini əvvəlinci dəfə verən və onu fələn görə Həsən bəy oldu. Həsən bəyin əli ilə bina olunan məktəblər indi çox şəhərlərdə və kəndlərdə durur. Götürün, qəzet işini. Həsən bəy 35 il bundan əqdəm "Əkinçi" adında bir qəzet çıxarırdı. Bu qəzetəni məzkur özünün az mayası ilə aldığı müəllimlik məvacibi ilə nəşr ediyordu. Haman o qəzetənin nömrəsini budur o lövhədə diri olan "İrşad" idarəsi yadigarlıq rəsmi ilə götürmüşdür.

Bu işin də əsas və binası bütün-bütünə ona mütəəlliqdir. Bu gün aramızda olan drama heyətləri də bu zatın himməti sayəsində əmələ gəlmişdir.

Həsən bəy əvvəlinci dəfə olaraq 35 il bundan qabaq Bakıda həvəskarlar yığıb teatro oyunları vermişdi. Həsən bəy biçiz, mütəəllimlərə kömək etmək üçün əvvəlinci şəxsdir ki, ianə heyətləri təşkilinə çalışmış ki, o səyin nəticəsi olaraq indi bizim Bakı şəhərində belə neçə-neçə cəmiyyəti-xeyriyyələr vardır.

Müsəlman cəməəti işinin hər tərəfinə baxarsa, biz Həsən bəyi orada zəhmət çəkən görüyoruz. Həsən bəy ünas maarifinə ciddiyyəti ilə xidmət etmişdir.

İştə, Nikolayevsk küçədə o dərəcə bir cəlal ilə duran ünas məktəbi haman bu mərhumun məhsulu-fikridir ki, Hacı Zeyna-

labdin Tağıyevin pulu ilə bina edilmişdi. Həsən bəy Bakı Dumasında çox zəhmətlər çəkmişdir. 30 il tamam Dumada qlasını olub. Bir müddət fəvqəladə ilə öz doğru sözünü demişdir. Hər bir şəhər əmlakına xəyanət edənlərin sözünü üzlərinə demiş və bu cəhətdən özünə bir çox düşmənlər qazanmışdır. Həsən bəy tək bir cə qlasını idi ki, hamı müsəlman qlasınlarının yerinə şikayət etməyərək işləyir, fəqət dövrəsində olan qlasını adını daşıyanlardan bunu rica ediyordu ki, işlərində doğruluq və həqiqət ilə əlaqə etsinlər.

Xülasə, Həsən bəy cəməət işinin hər bir tərəfində, səmimi bir surətdə işləyərək özünün xüsusi mənafeyini bilmərrə fəramuş etmişdi. Həsən bəyin Bakıda qəzetə çıxardığı zamanlar öylə bir vaxt idi ki, onda yerin sajinını üç qəpiyə almaq mümkün idi. Neft yerləri, demək olar ki, müftə paylanırdı. Həsən bəy istəsəydi indi Bakının kapitalistlərindən ola bilərdi. Lakin o bunu eləmədi. Dünya malına göz dikmədi. Ancaq cəməət dərdinə qaldı. Axırda da quru taxta üstə vəfat edib, öz əhli-əyalına heç bir şey qoymadı. Onun "nöqsanı" bu idi. Amma bizlər üçün, onun şagirdləri və məsləkini təqib edənlər üçün bu böyük bir fəxr və mübahatıdır!

Biz Allaha heç bir şəkva etmiyoruz ki, o bizim qoca ədibimizi əlimizdən aldı. Çünki onun vaxtı çatmış idi. Bizi onun fəqirlikində vəfat etməsi də mükəddər etmiyor. Bizi mükəddər edən o hal və o zaddır ki, bu Həsən bəyin naxoşluğu cəhətinə cəməət işinin səhnəsindən düşdüyü zamanda, bizim xatirəmizdən çıxmışdı. Heç birimiz onun görüşünə belə cətməmişdik. Həmçinin bizim şəhərimizin nümayəndələri də onu saymırdılar. Bu qızıl və dövlət adamları onun hər bir haqq sözünün müqabilində diydirdilər ki, sən danışma – pulun yoxdur! Sən danışma – kasıbsan!

Ağalar, hər kəsə ki, haqq və həqiqət xoş gəlməyirdi, onlar Həsən bəyi sıxırdılar. Hətta seçki vaxtında qutusunu oğurlamaq dərəcəsinə gəliydirdilər. Bu şəhərin fəsat və cinayətlərinin mühhikləri olan şəhər nümayəndələri təbii ki, Həsən bəyi xoşlamırdılar. Biz ürefa müsəlmanlar mübahat ediyoruz ki, sən, Həsən bəy, özünə belə dostlar saxlamadın. Bix fəxr edirik ki, sənin

düşmənlərin bu kimi adamlar oldu! Biz ancaq bundan utanırıq ki, bu adamın cənazəsi üstündə məcbur oluruq ki, onun nə dərəcədə hümmətli bir zat olduğunu cəmaətimizə bildirək. Çünki cəmaətimiz hələ çox cahildir ki, bunu özləri özü-özünə bilsinlər. Biz ilə bərabər bir az bundan irəli gürcü qonşularımız öz şöhrətli şairləri knyaz Çavçavadzeni dəfn etdilər.

Onların hörmətləri nə dərəcədə böyük idi! Nə dərəcədə onların hissi-milliyələri öz şairlərinə nisbətən böyükdür.

Biz müsəlmanlar Çavçavadzenin etdiyi xidmətlərini bilə bilməyərək gürcü millətinin o dərəcədə qəmə aludə olduğunu görüb, bu zatın yadigarını saxlamağı gördük. Bizim bu qabağımızda yatan mərhum Həsən bəyin gördüyü işlər müsəlmanlardan ötrü Çavçavadzenin gürcülərdən ötrü gördüyü işlərdən az deyildir. Yox, Həsən bəy! Siz indi bir qüvvəsiniz ki, əl çatmayanların əlində olub, onlar səni bizə qaytarmazlarsa da, millətimizin cavanları sənə lazım olan qədr və qiyməti verərlər. Sən yoxsan da, sənin işlərin payıdır! Sənin o işlərin həmişə səni yadda saxlatdıracadır.

Möhtərəm Həsən bəy! Sənin məmatın, həyatın kimi bizə deyir ki, özünü yadınızdan çıxardın, gedin cəmaətinizi işıqlandıрмаğa, öz peyğəmbərimizin böyük vəsiyyətlərini əmələ gətirin ki, islamın iqtidar əzəmətindən ibarətdir.

Biz sənin qulağımıza oxuduğun nəfələri dərğuş edib, sən hazırladığın yol ilə gedəcəyik!

Allah sənə rəhmət eləsin! – AMİN!

“İrşad” qəzeti, №122, 2 dekabr 1907-ci il.

H.ZƏRDABİNİN XATİRƏSİ

HƏSƏN BƏY MƏLİKOV

*Əmallahu və ənə ileyhi raciu
(Hər şey axırda Allaha qayıdacaq)*

Dünən saat on ikiyə yaxın Qafqaz qitəsində ən əvvəlinci meydani-maarif və tərəqqiyə qədəm qoyanlardan və indiki müsəlman tayfasında müşahidə olunan tərəqqi və tәмəddün cünbişinin əvvəlinci silsilə cümbanlarından biri Həsən bəy Məlikov rəhmət etdi.

Həsən bəy Məlikov Bakı quberniyası Zərdab qəryəsində 1837-ci ildə təvəllüd edib, atası praporşik Səlim bəyin səyi və hümməti sayəsində qabaqca Şamaxıda şəhər məktəbin tamam edib, sonra Tiflisdə gimnaziyanı tamam etməyə 1861-ci ildə müvəffəq olur. Haman il Moskva Universitetinə daxil olub, bu ali məktəbin hikməti-təbiiyyə şöbəsində ikimal təhsil edib 1865-ci ildə oranı da tamam eləyir. 1866-cı ildə Həsən bəy Məlikov Bakı realni və gimnaziyasında tarix və xülasə elmlərinin müəllimi sayazında bir neçə il xidmət edib sonra mejoyoy palata tərəfindən palatanın üzvü xidmətində bir az müddət dəxi xidmət edir. Ondan sonra Qubernski Pravleniyada, sonra mirovoy sudda sekretarlıqda qalır, ondan sonra genə tazadan Bakı realni məktəbinə hikməti-tibbiyyə müəllimi təyin olunub 1878-ci ilədək döv-lət xidmətində bulunur.

Mərhum xidmət halında uşaqlar tərəfindən nə qədər hüsn təvəcöh və məhəbbət qazanıb onlara ata dərəcəsiindən artıq bir dərəcə kəsb etməyindən əvvəl ömründən ta axır nəfəsinədək cəmi fikir, xəyalın, əfal və ətvarın fəqət millətinin, müsəlmanların pişrəftinə, tərəqqi və tәмəddinə calanmasına sərf etməyindən də hələ nəinki müsəlmanların, bəlkə, rusların belə ağına gəlməyən bir vaxtda 1872-ci ildə oxuyan uşaqlara bir ianə cəmiyyəti təşkil etməyindən də hamısından artıq bir xidmət mərhum Həsən bəyin tərəfindən əvvəlinci olaraq türk dilində "Əkinçi" ismində bir qəzetə vermək xidmətin hesab edirik.

Qafqaz müsəlmanlarının ən cahil, ən vəhşi bir vaxtında verilən bu qəzetənin köhnə nüsxələrin mütaliə edənlər bu mərhum o vaxtda, indi onun əks-sədası olan sözlərin hamısını çıxırıb camaata deyirdi. Qəzetənin hər bir kəlməsindən, hər bir sətirindən bir müəllimlik, bir mürəbbilik ətri istişam olunur. 1876-cı illərdə mətbuat aləminə qədəm qoyan "Əkinçi" əz-qəza ermənilərdə də birinci olaraq meydana qoyulan "Mşaq" qəzetəsi ilə muasir düşdü. Lakin müsəlmanlarımızın o vaxtki cəhalətindən naşi "Əkinçi" "Mşaq" ilə rəqabət edə bilmədi. "Mşaq"ın hər gün neçə minlərlə nəşrləri intişaf tapdığı halda, "Əkinçi" ancaq iki-üç yüz nömrədə çıxıb o da bir müəllimin bir il zəhmətkeşinin ağır məşəqqətləri ilə qazandığı pulu ilə verilirdi. Beş-üç pullu müştəri tapıldığı halda qalan oxuculara qəzetə pulsuz, müftə göndərilirdi. Həsən bəyin mənzuri pul degildi. Həsən bəy əvvəldən axıradək pul adamı olmadı, pula etina etmədi. Etsəydi, Həsən bəy indi Bakının əvvəlinci milyonlərindən biri olmağı asanlıqla mümkün idi.

Özünü öz müqəddəs təriqəti və məsləki yolunda Həsən bəy Məlikov nə qədər etirazatə, nə qədər əziyyət və azara mübtəla olduğunu yazsaq qəzetəmizdə yer qalmaz.

Ancaq bu görək lətifəni deyə billik: "Əkinçi" uğrunda Həsən bəyin zəhmətləri əvəzində o vaxtın qədir bilməzlərindən sel belə kimi Həsən bəyin üstünə tökülən, məxzərəfat və həcviyyatdan birinin müqabilindəki Qarabağdan gəlmişdi zavallı Həsən bəy bu cavabı yazdı: "Həcviniz o qədər namülayimdir ki, onu qəzetədə dərc etmək olmaz. Lakin onu bir daşın üstə həkk edib Zərdab ilə Qarabağ arasında qoymağı təəhhüd edirəm ki, gələcək övladi-vətən görsün onun tərəqqi və təalisi yolunda nə balalara düçar olmuşam".

"Əkinçi" qəzetəsi osmanlıya tərəfdardır zənnilə dövlət onun müqabilində bir para şiddətli tədbirlər binasın qoydu. Bir yandan da camaatın etdiyinə bənzər kəmetinalığı Həsən bəy kimi bir müəllimin elə özün dolandıran qəyyurun sərvət cəhətinə naçar qalması "Əkinçi"nin bağlanmasına bais oldu.

Bunlardan əlavə ömrünün bir çox hissəsini də Həsən bəy Bakı şəhərinə qulluq etməyə sərf etdi. Dumanın ən birinci qılas-

nilərindən olan Həsən bəydən, cəmi xidmətlərinin ərz müddətində bir kəs yalan, təzvir, hiylə sözü eşidilmədi, hər nə dedisə doğru, hər nə danışdısa açıq və qorxusuz.

Müddəti-mütəmadi Həsən bəy "Kaspi" qəzetəsinin müdirlik vəzifəsin ifa etdi, genə həmişəki məsləkinə öz təriqətində sabit qaldı.

Bizi Həsən bəyin ölümü bir o qədər düşündürmür, yetmiş sinnə çatan bir böylə zəhmət və bəlalara səbr edən kişi axırı gərək öleydi. Bizi düşündürən, bizi ağladan millətimiz içində bu noh ürəgi, dili, əfalı, məsləki bir, qorxusuz, açıq-açığına deyən millət mücahidinin qaib olmasıdır.

Çoxdurmu böylə iş görənlərimiz? Çoxdurmu böylə saf, sadıq, biqərəz iş dalınca gedənlərimiz? Əfsus, həzər əfsus, çox azdır, çox bəlkə yox hesabındadır. Lakin genə "əsər təsirsiz və mütəssürsüz qalmaz" qaidəyi-külliyyəsinə mütəsəli olub bu mərkumə xudavənd aləmindən tələbi məqfərət edirik.

Və ümidvarıq ki, Bakı cəmaəti, xüsusən üləma və ürəfamız öz qədirşünaslıqların bürüzə etmək niyyətilə bu mərhumun cənazəsi də cümə günü saat 10-da hazır olub bu millət düşgini, bu millət mücahidi boyunlarına qoyduğu axırıncı borcu əda edəcəklər...

"Tazə həyat", 1907.

YADİGAR

Möhtərəm Molla Nəsrəddin əfəndi! Acizənə xahiş edirəm ki, bu neçə kəlməyə jurnalınızda yer verəsiniz

Mərhum Həsən bəyin vəfatı münasibətinə lazım idi ki, bütün Qafqazda olan şəhərlərdən biz şamaxılıların üstümüzə sər-sələməti teleqramları çəkiləydi... Çünki o mərhum bizim öz şamaxılıımız idi, o bizim öz adamımız idi; daha doğrusu, o bizim mənəvi atamız idi.

Amma Qafqaz əhli bu barədə səhv etdilər, götürüb Bakıya teleqram elədilər, nə bilim "İrşad"a yazdılar...

Bainhəmə biz yenə öz vəzifəmizi ifa etməkdə qüsurluq etmədik, o mərhumu yadımızdan çıxarmadıq, demək, onun bizdə olan həqqini əda etdik.

Qərar qoyduq ki, onun ancaq möhtərəmə əyalinə bircə teleqram edib sər-sələməti verək. Hətta bu xüsusda çox danışdıq da, hələ də danışırıq, yenə də danışacağıq; çünki o mərhumu yadımızdan çıxara bilmərik! Şərt teleqram vurmaqda deyil: hər mətləbin üstündə gərək danışmaq olsun, danışılar, danışılar, axırda iş bir yerdə qərar tutar; necə ki, elə belə də oldu, yəni teleqramı mövqif edib, mərhumun yadigarına şəhərimizdə olan uşqolaların birində tək bircə nəfər yetim uşaq oxutmaq fikrinə düşdük, demək ki, müsadimeyi-əfkardan bariqeyi-həqiqət parlatdıq! Afərin bizə! Mərhəba bizə!

O idi ki, bu xüsusda götür-qoy elədik, götürdük qoyduq, qoyduq götürdük, qoyduq götürdük, götürdük qoyduq, bircə xırda qalmışdı ki, iş lap düzəlsin, nagh vəqtsiz xoruz kimi bir şoğərək tək səbir bu yandan bannadı, səbrin səsinə diskinib yuxudan ayıldım, bir bu tərəfə, bir o tərəfə nəzər saldım, gördüm ki, hamı xorhaxornan yatıb. Tez kağız-qələmi götürüb, bu neçə kəlməni sizə yazıb, dübarə başımı atdım yadığa və getdim yuxuya. Hərçənd ev isti, yorğan-döşək qalın, yuxu şirin, heç bir də oyan-

mağa ümidim yoxdur; amma yenə vəsiyyət yüngüllükdür, budur sənə deyirəm, aşna: əhyana, oyandım məbədini də yazaram, yox, əgər oyana bilmədim, nə bir eybi varmı: yar baqi, söhbət baqi, o dünyada görüşüb zəbani-ərz edərəm.

"Molla Nəsrəddin" jurnalı, №2, 13 yanvar 1908-ci il

Yusif Vəzir CƏMƏNZƏMİNLİ

BİZƏ ÇOXDAN CİDDİ MƏTBUAT ORQANI LAZIMDIR

...Çoxlarını qəzetlərin hazırkı vəziyyəti düşündürürdü. Lakin susurdular. Deyirlər ki, bir dəfə "Əkinçi" qəzetinin redaktoru, məşhur Həsən bəy Zərdabi "Füyuzatı" nəzərdə tutaraq soruşub:

– Siz bunu kimin üçün yazırsınız?

– Adamlar üçün.

Həsən bəy gülümsəyərək deyib:

– Onda onların başa düşəcəyi sadə dildə yazın. Əlbəttə, Həsən bəyin bu haqlı sözləri əbəs idi. O vaxtlar xalqın başa düşəcəyi sadə bir dildə yazmaq, guya, savadın azlığına dəlalət edirdi. Elə buna görə də yazıçı olmaq istəyən hər kəs hər şeydən əvvəl çoxlu fars və ərəb sözləri bilməli idi. Necə deyərlər, adi türk sözləri yerinə ərəbizmlər işlətmək dəb halını almışdı. Beləliklə, "Həyat" qəzeti və onun ardıcılıları oxucuları qəzetə cəlb etmək, maraqlarını artırmaq əvəzinə, onları daha da uzaq salırdılar. Qəzet öz oxucularına yad və anlaşıqsız olmuşdu. Dövlət məktəblərinin şagirdləri savadlarının azlığı ilə milli qəzetlərdən daha da uzaq düşmüşdülər. "Həyat" belə bir qəzet idi.

"Açıq söz" qəzeti, №160, 15 aprel 1916-cı il

"ƏKİNÇİ"DƏN "HƏQİQƏTƏ"DƏK

(Azərbaycan mətbuatı tarixindən)

Qafqaz müsəlmanlarının mətbuatının vəziyyətindən danışarkən, qısa tarixi şərh də vermək lazımdır. Tatar dilində ilk qəzet 1977-ci ildə (1875 – T.A.) rus-türk müharibəsi zamanı çapdan çıxmışdı. Qəzet "Əkinçi" adlanırdı. Onu 2 il əvvəl vəfat etmiş məşhur müsəlman ictimai xadimi H.Məlikov nəşr və redaktə edirdi. Bu adam Qafqaz müsəlmanları arasında mətbuat yaranmasının pioneridir. Ancaq təəssüf ki, o, öz xalqı arasında səmi-mi can yandıran, geri qalmış xalqının xoşbəxtliyi üçün təmənnəsiz çalışsan yeganə xadim idi.

Gözləndiyi kimi, o zamankı rus hökuməti müsəlmanın belə bir addım atmasını xüsusən belə bir vaxtda dövlət üçün "təhlükə" kimi qarşıladı və qəzeti bağlamağa tələsdi. Öz bürokratlarının şəxsində rus hökuməti "Novaya vremya"nın rus vətənpərvərləri və missionerlərini həyəcana gətirdiyi kimi, bu müsəlman qəzetinin də öz xalqının hiss və arzularını oyadacağından qorxurdu: panislamizm olmasa da, öz türk qardaşlarına rəğbətini özü də təhlükəli idi. Qafqaz müsəlmanlarından o vaxt heç olmasa hər hansı bir millətçilik hərəkatı, hətta panislamist və separatçı hərəkat gözlənilmirdi. Onlardan minlərlə adam könüllü olaraq rus ordusuna gedir, öz din qardaşları olan türklərə qarşı döyüşürdü...

"Əkinçi" bağlandı. Və müsəlmanlarda uzun müddət milli qəzet barədə düşünmək arzusu və həvəsi duyulmadı. Düzdür, müsəlman Tağıyevin pulu ilə bir qəzet buraxılırdı, lakin o rus dilində çıxırdı və bizim kütlə üçün deyildi...

"Azerbaydjan" qəzeti, №72, 3 iyul 1993-cü il

GÖRKƏMLİ XALQ XADİMİ

...Mənim sözlərimdən Paşa bəy yaman pozuldu. Qaşlarını çataraq xeyli danışmadı. Kərbəlayı Mirzə (A.Şaiqin qaynatası – T.A.) tez söhbətin mövzusu dəyişdi, nə qədər çalışdı, Paşa bəyin qaşqabağı açılmadı. Bir az sonra o, qalxıb getdi və gedər-kən mənim üzümə də baxmadı.

Kərbəlayı Mirzə gülə-gülə:

– Kişini yaman pərt elədin, – dedi. – Onların sözlərinin qabağında söz danışmaq olmaz. Yaxşı ki, sənə artıq-əskik cavab vermədi. Onun necə adam olduğunu bilmək istəyirsənsə, sənə bir əhvalat danışım...

Bakı Dumasına seçkilərin başlanmasına az qalırdı. Həsən bəy hər il dumaya üzv seçildiyindən, bu il də seçiləcəyinə əmin idi. Bu Paşa bəy bir gün mənə yanaşdı dedi: "Kəblə Mirzə, səndən bir təvəqqem var: "Gərək Həsən bəy bu il seçilməyib qaralansın". Bu söhbət məni açmadı. Çünki seçdiyimiz üzvlər içində ondan ağıllı, ondan bilikli, ondan çox xeyir verən üzvümüz yox idi. Odur ki, razılıq vermədim. Paşa bəy incik halda dedi: "Birinci dəfədir, səndən təvəqqe edirəm, onu da yerə salırsan? Belə dostluq olmaz! Bunu məndən dostlarımdan bir-iki nəfəri də xahiş edib, hər necə olsa bu il Həsən bəy qaralanmalıdır".

Ata-babadan Paşa bəyigillə dost idik. Sözüünü yerə sala bilməyib, axırda çarəsiz razı oldum.

O il Həsən bəyi qaraladıq. Həmin il o, Bakı Dumasına üzv seçilmədi. Bu əhvalatdan sonra Həsən bəyi küçədə görəndə üz-üzə gəlməmək üçün baş qaçırdım. Ancaq bir gün necə oldusa onun ilə qarşı-qarşıya çıxdıq. O, əhvalatı eşitmişdi. Əlini çiyinəmə qoyub dedi:

– Kəblə Mirzə, Hacı Aslan çox bilir, yoxsa mən?

– Əlbəttə, sən!

– Xalqımıza o çox xeyir verir, yoxsa mən?

– Sən!

– Bunlar bir yana, o, təmiz insandır, yoxsa mən?

– Sən!

– O halda məni qaralayıb onu nə üçün seçdiniz? Sonra o gül-gülə əlavə etdi.

– Siz məni seçsəniz də birdir, seçməsəniz də. Mən bundan bir şey itirmirəm, xalq itirir. Mənim ürəyimi ağrıdan ancaq budur.

O biri il Həsən bəy hamıdan çox səs alıb, yenə дума üzvlüyünə seçilmişdi.

* * *

Həsən bəy Zərdabi XIX əsrin son iyirmi beş ili və XX əsrin əvvəllərində öz böyük ictimai fəaliyyəti ilə qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının, xalqın dərin məhəbbətini qazanmışdı. O, görkəmli bir xalq xadimi idi.

Həsən bəy Moskva Universitetinin təbiyyat fakültəsini bitirdikdən sonra Bakıya gəlmiş, birinci Bakı gimnaziyasında təbiyyat müəllimi olmuş, qızlara məxsus gimnaziyanı qurtaran Hənifə xanımla evlənmişdi. 1875-ci ildə "Əkinçi" qəzetini nəşr etməyə başlayaraq, kəndlilərimizə təsərrüfat işlərini öyrətməyə, Azərbaycanda qabaqcıl elmi görüşləri yayğama çalışırdı. O zaman oxucular az olduğundan, qəzetin qazancı məxaricini ödəyə bilmirdi. Həsən bəy buna baxmayaraq qəzetin qazancından çatmayan pulu özü ödəyir, qəzet ucuz başa gəlsin deyər, Hənifə xanımla birlikdə qəzetin mürəttibliyini özləri edirdilər. Bir çox kəndlilərə qəzeti Həsən bəy pulsuz göndərirdi. Bu həqiqi vətəndaş xalqını yeni mədəni səviyyəyə yüksəltmək üçün bütün qüvvətini sərf edir və heç bir fədakarlıqdan çəkinmirdi. Qadını Hənifə xanımla da özü kimi açıqfikirli, maarifpərvər yetişdirmişdi. 1877-ci ildə hökumət tərəfindən "Əkinçi" qəzeti bağlandıqdan sonra Həsən bəy rus dilində nəşr edilən "Kaspi" qəzetində çalışır, təbiət elmlərinə dair müxtəlif mövzularda məqalələr yazırdı. Bakı Dumasının üzvü olduğu üçün Həsən bəy yeni mədəni-maarif ocaqları açdırmaq işində bu mövqeyindən də istifadə edir, maarif şöbəsinin hesabına olaraq məktəblər açırdı. Azərbaycanın maarif və mədəniyyəti tarixində Həsən bəyin unudulmaz mövqeyi vardır.

Həsən bəy ağır, ciddi, zəhməti və doğruluğu sevən, sözüünə sadıq, əyilmək bilməyən məğrur bir insan idi. Həm də bir az qılıqsız və sərt idi.

1906-cı ildə Azərbaycan müəllimlərinin Bakıda birinci qurultayı çağırılmış, Həsən bəy sədr, Nəriman Nərimanov da müavin seçilmişdi. O zaman N.Nərimanov Odessa Tibb İnstitutunda oxuyurdu. Yay tətili münasibəti ilə Bakıya gəlmişdi. Bu qurultayda bir çox mühüm məsələlərlə yanaşı "lal metod" adlanan tədris üsulunun nə dərəcədə əlverişli olub-olmaması müzakirə edilirdi. Bu üsul həm Azərbaycan uşaqlarına, həm də rusları təlim edən Azərbaycan müəllimlərinə çox çətinliklər törədirdi. Məsələn, bir müəllim uşaqlara "it hürür, pişik miyoldayır" cümlələrini rusca öyrətmək istəsəydi, bu cümləni rusca söyləməli, mənasını isə yalnız səs və hərəkəti ilə anlatmalı idi. Yəni müəllim uşaqların qarşısında it kimi hümməli, pişik kimi miyoldamalı idi. Ona görə də qurultay bir səsle bu üsulun ləğv edilməsini qərara aldı. Həsən bəy bu qərarı həyata keçirmək üçün qurultay adından Qafqaz valisinə bir teleqram göndərərək, tezliklə bu üsulun Azərbaycan məktəblərində ləğv olunmasına dair əmr verilməsini xahiş etməyi irəli sürdü. Nərimanov bu təklifə etiraz etdi:

– Bu vaxta qədər biz çox xahiş etmişik, bütün xahişlərimiz yalnız kağız üzərində qalmışdır. Bundan sonra xahiş yox, biz tələb etməliyik! Teleqramda yazmalıyıq ki, müəllimlər qurultayı bu üsulun aradan qaldırılmasını tələb edir!

İnqilab ruhu ilə aşılarmış olan qurultay Nərimanın təklifini qəbul etdi. Həsən bəy etiraz etdi:

– Sən nə ilə tələb edirsən? Topun-tüfəngin var, yoxsa ordun var? Bəlkə, bir-birinin canına darasmış qoçulara güvənersən?

Mübahisə uzandı. Müəllimlərin böyük əksəriyyəti yenə Nərimanın sözünü tutdu. Həsən bəy: "Siz gəncsiniz, təcrübəniz azdır, güc ilə iş aşmaz!" – dedikdə, doktor Seyidov: "Ağıl yaşda deyil, başdadır", – deyər ağır cavab verdi.

Müəllimlərin bu hərəkəti bəzi ziyalıları və sərvətdarları yaman qorxutmuşdu.

Həsən bəy Azərbaycanda birinci olaraq təbiyyat fakültəsini qurtarmış alim və görkəmli bir jurnalist idi. Onun "Əkinçi", "Həyat", "Dəbistan" və başqa qəzet və məcmuələrdə təbiyyata dair yazmış olduğu elmi məqalələrindən ziyalılarımız, müəllimlərimiz bol-bol istifadə etmişdir. O, neft səltənəti adını almış olan Bakıda sərvət dalınca qaçmadı. Cavanlığından son nəfəsinə qədər xalq üçün çalışdı. Odur ki, Həsən bəy qabaqcıl ziyalılar, zəhmətkeş siniflər içərisində böyük hörmət qazanmışdı.

Onun ölüm mərasimi xalqın ona bəslədiyi dərin məhəbbətin bir daha canlı sübutu oldu. O vaxta qədər Bakıda heç kəsin cənazəsi o qədər böyük dəbdəbə və tontənə ilə götürülməmişdi. Onun dəfn mərasiminə bütün Bakı axışmışdı. Dükənlər bağlanmış, şagirdlər dərstdən azad edilmiş, bütün ziyalılar, Bakı duması üzvləri, "Kaspi" qəzetinin mühərrirləri, mürəttibləri – Həsən bəyi tanıyan hamı bu matəm mərasimində iştirak edirdi. Cənazəni Qasımbəy məscidinə gətirdilər. Bir müsəlmanı tabuta qoymaq üçün lazım olan dini şərtlər yerinə yetirildikdən sonra nitqlər başlandı.

Bir çox səmimi və qeyri-səmimi nitqlər söyləndi. Sağlığında ona hörmət etməyən bəzi riyakarların Həsən bəyin cənazəsi önündə canfəşanlıq etməsi mənim ürəyimi ağrıdırdı. O zaman Həsən bəyin ölümünə dair bir şəer yazıb "İrşad" qəzetində dərc etdirdim. Bu gün bilik və mədəniyyət ocağı olan vətənimizdə etibarlı və qədirşünas cavanlarımız Həsən bəyin adını daha yüksəklərə qaldırmış, dövlətimiz onun xatirəsini ədəbiləşdirmək üçün müxtəlif tədbirlər görmüşdür.

1953

A.Şaiq. V cild, "Yazıçı" 1978. səh. 214 – 217

H.ZƏRDABİYƏ HƏSR OLUNMUŞ ŞERLƏR

QƏZƏL

Həzaran şükr kim, bir şəxsi-aliqədr hümmətdən,
Qəzet bünyadına Rusiyyədə izn aldı dövlətdən.
Məlikzadə Həsən bəy arifi-dünya Zərdabi,
Götürdü əhli-islamı bu gün xaki-məzəllətdən.
Zəbanı-türk ilə agah eylər əhli-Qafqazı,
Gəhi tazə xəbərlərdən, gəh asari-hökumətdən.
Olub sövdəgəri-xeyr ol mükərrəm əhli-islamı,
Xəbərdar eylədi hər nəfə hərə kəsbü ticarətdən.
Nəsimi sübhətək feyzi olub bu aləmə sari,
Oyatdı lütf əliylə qəflət əhlin xabi-qəflətdən.
Bu iznə razılıq vacibdir əlhəq əhli-islamə,
Ki, verdi imperaturi-cahanpərvər ədalətdən.
Dəxi ol izn alan şəxsin bizə vacibdir ikramı,
Ki, oldu xeyrxahi əhli-Qafqazın nəcabətdən.
Görüb ol kari-xeyri bu duanı eylədi Seyyid,
Dedi əhli Şəmaxi cümləsi amin sədaqətdən.
İlahi padşahi-Rusun eylə dövlətin əfzun,
Məlikzadə Həsən bəyin ömrünü hifz eylə afətdən.

"Əkinçi" qəzeti № 6, 5 oktyabr 1875-ci il.

MƏKTUBİ-MƏNZUMƏYİ-ƏHALİYİ-ŞAMAXI

Əssələm, ey əhaliyi-zişan!
Ey olanlar bəla oxuna nişan.
Nə bəla? Cəhlü dərdi-nadanlıq,
Ey tutan cəmini pərişanlıq!
Neçə müddətədi kim, Həsən bəyi-zar,
Hüsni-tədbir ilə o fəxri kibar,
Öz qədimi lisanımızda həman
Qəzetə çapını edib ünvan.
İzn hasil qılıbdı dövlətdən;
Biz gərək dəm uraq səadətdən.
Özünə kərçi yoxdu fəidəsi,
Leyk var xəlqə feyzi-zaidəsi.
Feyzi-əvvəl budur ki, müxtəsəri,
Yetirir ol cənab hər xəbəri.
Oluruq hali aləmə-vaqif,
Bu bizə bəs deyilmi, ey arif?
Feyzi-sani budur ki, hikmətdən,
Şərh edir kəsbdən, ziraətdən.
Əkibən elm toxmunu o cənab,
Məzrəi-aləmi edir sirab.
Ol bizə bir səhabi-rəhmətdir,
Baisi-abruyi-millətdir.
Gərçi hər dildə var qəzetlər çox,
Bizə ondan və leyk fəidə yox.
Bilmirik rus, ya firəngi dili,
Hər dilin rəmzini öz əhli bili.
Bizdə yox rus, həm firəngi səvad,
Olmuşuq türki, farsiyə mötad.
Onu da hiç bilmirik kamil,
Əksəri-xəlq əvamdır, cahil.
Pəs "Əkinçi" bizə münasibdir,
Qiyməti yaxşı, mali-kasibdir.

Pəs "Əkinçi" cəlalımızda bizim,
Baisi-ibtihalımızdı bizim.
Səy edin, ey güruhi-niksifat,
Etməsin ta bizim "Əkinçi" vəfat.
Sonra göydən əgər yenə İsa,
Edə bilməz o mürdəni əhya.

"Əkinçi" qəzeti, №13, 23 iyun 1877-ci il.

Mirzə Ələkbər SABİR

ƏNİN

*Uçdun, ey ruhi-pürfütuhi – Həsən!
Uçuşun iztirari-təndənmi?
Qoca bülbül, niyə sovuлдun sən?
Ya səfa bulmadın çəməndənmi?*

*Ey həqiqi mücahidi-islam!
Nəşri-irfanda etdiyincə dəvam –
Səni aləmə yaxdı yoxsa əvam?
Gedişin kəsrəti-mihəndənmi?..*

*Yoxsa əkdikə toxm südqü səfa
Səni təkdir edirmiş əhli-cəfa?
Gözlədikdə bu yolda şərti-vəfa, –
Görmədin yardım əhli-fəndənmi?*

*Ey "Əkinçi" məzariatında
Bulmadınsa səmər həyatında,
İştə həngəməyi-məmatında
Bu tənəbbüt deyil Həsəndənmi?*

*Leyk millət fəqət sifətün üçün,
Mütəzəkkir nüuti-zatın üçün,
Əsəfa, bir bina səmatın üçün
Yadigar olmasın da səndənmi?..*

*Həsənim, şimdi qıl behiştə xuram,
Onda Seyyid Əzimə söylə səlam;
Key məhin şairi-bədii-kəlam
Bir xəbər tutmasın vətəndənmi?*

Ürəfa məskəni olan Şirvan
Cühələ xabgahidir əlan;
Bizi iğfal edən bu nüktə haman
Kəndimizdən deyil, zəmanədənmi?

“İrşad” qəzeti, №9, 19 yanvar 1908-ci il

Məhəmməd HADİ

MÜCAHİDİ-MİLLƏT HƏSƏN BƏYİN RUHUNA İTHAF

*Ey toxpaşi-məzrəeyi-elmü mərifət!
Oldun qəriqi-mövceyi-ənvəri-məğfirət.
Bir heykəli-mücəssəm idin, ey vücudi-pak,
Şol məsləki-bülənd ilə oldun dəfini-xak.
Əlayi-şani-qövm idi əqsayi-məqsədin,
Ləbrizi-rəhmət olsun o pakizə mərqədin!
Fəal bir “Əkinçi” idin, ey ədib sən,
İlahi-kəştzar idi mətlubin, ey Həsən.*

*Baği-fənədə toxmi-bəqa əkmisən, düha!
İfayi-xidmət etmisən, ey piri-canfəda!
Nəşri-maarifə nə böyük xidmət eylədin.
Tövsi-saheyi-ədəbə qeyrət elədin.
Cəhd eylədin izaləyə afati-milləti,
Əfsus, görmədin ki, mükafati-xidməti!
Ey məşəli-təyəqqüzü iqad edən ədib,
Tarix namın ilə edər iktisabi-zib.*

*Aldın şu nuri qoynuna, ey sayeyi-ədəm,
Vurdun qulubi-ümmətə min zəxmi-pürələm.
Qıldı üful dəhrdən ol nuri-intibah,
Xaki-siyah içində doğub şimdi bir səbah.
Ey tirə xak içində təvəttün edən həvam!
Sizlər də eyləyin şu gözəl pirə ehtiram.
Tiği-təhəssür ilə dili zəxmdardır,
Rəncidə qılmayın onu, pək ixtiyardır.
Cismin qocaltdı görmək üçün gənc ümmətin,
Girdi məzarə görmədi məsud millətin.
Tabavəri-təhəmmül olub çox müsibətə,
Tabü təvanı qalmayıb artıq əziyyətə.
Azürdə etdi xəlq onu, siz şəfqət eyləyin,*

*Cismi-nəzarinə baxınız, hörmət eyləyin!
Ol zat kim, qünudeyi-xaki-məzardır,
“Va ümməta!...” sədası ilə naləkardır.
Ey tirə xak içində təvəttün edən həvəm,
Sizlər də eyləyin şu gözəl pirə ehtiram!
Çeşmanına toxunmayın, ol intizardır,
Amalının hüsuluna həp didəddardır.
Fikrin kimi münəvvər ola mərqədin sənin,
Millətdən özgə olmadı bir məqsədin sənin.*

“Tazə həyat” qəzeti, №195, 197; 14, 17 dekabr 1907-ci il

MÖHTƏRƏM MÜƏLLİMİMİZ HƏSƏN BƏY MƏLİKOVUN ÖLÜMÜNƏ

*“Bu sənmişən ey dahi, o tabut qucağında?
Sönmüşmü həyatın belə məhsullu çağında?
Ey şanlı “Əkinçi!”, sən idin gəncliyə rəhbər!
Aldı səni bizdən ölüm, ey nur saçan ülkər!
Ey adlı, şərəfətli, fədakar, böyük insan,
Aləmlərə sığmaz vətənə etdiyən ehsan...
Bar vermədədir bəslədiyən dadlı diləklər.
Almış sənin ətrafını bax, canlı çiçəklər.
Həsrət gözünü aç bir an, ey şanlı mücahid,
Minlərcə bu məktəbli cavanlar buna şahid:
Yordu o zəif cismini zəhmət və məşəqqət,
Doğma vətənin qoynuna gir, ol daha rahat.
Gəlmiş hamı qəlbində kədər son görüşə, bax!
Mümkünmü səni ey böyük insan, de unutmaq”!*

“İrşad”, 2 dekabr 1907-ci il

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz yerinə	
Doğru sözün and yeri.....	4

H.Zərdabi və “Əkinçi”

“Əkinçi” qəzeti №1, “Daxiliyyə”.....	11
Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti	13
Həsən bəy Məlikov Zərdabinin bioqrafiyası.....	18
Həsən bəy Zərdabinin Mirzə Fətəli Axundovla məktublaşması.....	42
Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı. F.Köçərli	49
Həsən bəy Məlikov. F.Köçərli.....	51
Azərbaycanın mayakı. Ə.Topçubaşov.....	53
Vətəndaşlıq rəşadəti. A.Zamanov.....	56
Həsən bəy Məlikov Zərdabi. Z.Göyüşov	69
Birinci Azərbaycan qəzeti. Ə.Mirəhmədov	81
“Qəzet gərək xalqın aynası olsun”. Ş.Hüseynov	84
Qaranlıqlara işıq salan qəzet. H.Hacıyev	87
«Əkinçi»dən «Azərbaycan»a. M.İbrahimova.....	89

H.Zərdabinin dəfni

Həsən bəy Zərdabinin dəfni.....	94
Həsən bəy Zərdabinin dəfnində Əhməd bəy Ağayevin nitqi	95
Həsən bəy Zərdabinin dəfnində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin nitqi	99

Həsən bəy Zərdabinin dəfnində Qara bəy Qarabəyovun nitqi	100
--	-----

H.Zərdabinin xatirəsi

Həsən bəy Məlikov. H.Vəzirov	104
Yadigar. M.Ə.Sabir.....	107
Bizə çoxdan ciddi qəzet lazımdır. Y.V.Çəmənşeminli	109
«Əkinçi»dən «Həqiqət»ə. C.Hacıbəyov	110
Görkəmli xalq xadimi. A.Şaiq.....	111

H.Zərdabiyə həsr olunmuş şeirlər

Qəzəl. S.Ə.Şirvani	116
Məktubi-mənzumeyi-əhaliyi-Şamaxı. S.Ə.Şirvani.....	117
Ənin. M.Ə.Sabir	119
Mücahidi-millət Həsən bəyin ruhuna ithaf. M.Hadi	121
Möhtərəm müəllimimiz Həsən bəy Məlikovun ölümünə	123

Hənifə xanım Məlikova-Abayevanın xatirələri

(Həsən bəy Məlikov Zərdabının bioqrafiyası)

HƏSƏN BƏY ZƏRDABI VƏ «ƏKİNÇİ»

(məqalələr, çıxışlar, sənədlər, xatirələr və ithaf şeirləri)

Yığılmağa verilmişdir: 27.04.2005

Çapa imzalanmışdır: 14.05.2005

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 7,87 ç.v.

Sifariş: 242

Sayı: 500

Kitab "ADİLOĞLU" MMC-nin mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh.,
Ü.Hacıbəyov küç., 38/3
Tel.: 498-68-25; faks: 498-08-14

Ar 2005
2074

934